

**DISSERTATIONES
SODALIIUM SEMINARII PHILOLOGICI
UNIVERSITATIS LITTERARUM REGIAE HUNGARICAE
FRANCISCO-IOSEPHINAE**

NOVA SERIES

IV.

**PLINIUS PANEGYRICUSA
ÉS A
GÖRÖG RETORIKAI ELMÉLETEK**

**IRTA
VISY JÓZSEF**

SZEGED, 1936

X 44182

DISSERTATIONES
SODALIIUM SEMINARII PHILOLOGICI
UNIVERSITATIS LITTERARUM REGIAE HUNGARICAE
FRANCISCO-IOSEPHINAE

NOVA SERIES

IV.

PLINIUS PANEGYRICUSA
ÉS A
GÖRÖG RETORIKAI ELMÉLETEK

IRTA

VISY JÓZSEF

SZEGED, 1936

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000588044

A szegedi Ferencz József-Tudományegyetem
Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karához
benyújtott doktori értekezés.

Bíráló : Dr. *Förster Aurél* egyet. ny. r. tanár.
Társbíráló : Dr. *Buday Árpád* egyet. ny. r. tanár.

X 4 4 1 8 2

I. Bevezetés.

A görög retorikai irodalom nemcsak kész alkotásait állította követendő példaképül a későbbi szónokok elé, hanem elméleti összefoglalásokban részletes utasításokat is adott a beszéd anyagának összegyűjtésére és kidolgozására vonatkozólag. A szofisták, a külső formának és a szellemes elgondolásoknak hivatott teoretikusai már megjelenésük első idejében felkarolták az irodalomtudománynak ezt az esztétikai ágát és tagadhatatlan rátermettséggel szerkesztették meg *τέχνη*-iket, az egyes műfajok irodalmi elméleteit. Ilyenek voltak a később *κανόνες, τεχνολογίαι, παραγγέλματα τεχνικά*¹. néven emlegetett szabálygyűjtemények. Összeállítóiknak célja az volt, hogy ezekben a kézikönyvekben megadják az egyes műfajokhoz azokat az axiómaszerű útbaigazításokat, irányelveket, amelyeket az alkotó művésznak a szerkezetre, tartalomra és a kifejezésekre vonatkozólag ismerni és követni kellett. A szofisták elméletimádatára jellemző, hogy nemcsak ezeknek az esztétikai paradigmáknak követése vált általánossá², hanem a halikarnassosi Dionysios a *Περὶ μμήσεως*-ban már magának a követésnek technikájával és pszichológiájával foglalkozik. A követés mibenlétének, *ζήτησις περὶ τῆς μμήσεως* megállapítása után külön-külön foglalkozik azzal, *τίνας ἀνδρας μιμεῖσθαι δεῖ ποιητὰς τε καὶ φιλοσόφους, ἱστοριογράφους <τε> καὶ ῥήτορας*. Mivel pedig Dionysios a követésnek két módját ismeri, pontos definícióban ezeket is elhatárolja egymástól:

¹ Ps.-Longinus *Περὶ ὕψους* Rhet. Gr. I 245, 7; 246, 19.

² Gomperz: *Sophistik und Rhetorik* 41–42.

μίμησις ἐστὶν ἐνέργεια διὰ τῶν θεωρημάτων ἐκματτομένη τὸ παράδειγμα. ζῆλος δὲ ἐστὶν ἐνέργεια ψυχῆς πρὸς θαῦμα τοῦ δοκοῦντος εἶναι καλοῦ κινουμένη.³ Ugyancsak Dionysios mutatja be ezeknek az esztétikai normáknak mint ἀναγκαῖος χαρακτήρ-nak a legkiválóbb szónokoknál is érezhető hatását.⁴

Az irodalmi utasításoknak, elméleti recepteknek az ókorban való feltétlen érvényesülésére Stemplinger mutatott rá részletesen.⁵ Egész fejtegetése az elméleti kézikönyveken felnevelkedett görög irodalom lelkes apológiája, melyből bennünket közelebről csak a retorikai παράδοσις nagymérvű elharapózása érdekel.⁶ Ezek a kézikönyvek tartalmazták a retorika általános érvényű és kötelező szabályait. „In den τέχναι waren die praktischen Kunstregeln, die aus der jahrhundertlangen Tradition abstrahiert wurden, durch Theoretiker systematisch gebunden. Und je mehr der aristotelische Grundsatz, dass wie die Rhetorik so auch die Poesie ohne Inspiration mit eingehender Kenntnis und Übung der Technik Rühmliches leisten könne, durchdrang, desto mehr wurde die formale Schulung in den Vordergrund gerückt.“⁷ Ilyen célból alakultak a szónoki iskolák is, ahol valószínűleg Theon elve valósult meg: πάντ' ἐστὶν ἀναγκαῖον ἢ τῶν γυμνασμάτων ἀσκήσεις οὐ μόνον τοῖς μέλλουσι ῥητορεύειν, ἀλλὰ καὶ εἴ τις . . . λόγων δύναμιν εἰδῆλει μεταχειρίζεσθαι.⁸ Sőt Dionysios részle-

³ fr. 3. p. 200 ed. Usener.

⁴ περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων I. 12, 987–13, 995. Us.

⁵ Das Plagiat in der griechischen Literatur.

⁶ Korax és Teisias voltak ennek a szisztematikus retorikának első megalapozói. Τέχνη-jük főleg a beszéd szerkezetére vonatkozólag adott utasításokat. (Geffcken Griech. Literaturgeschichte I 315.) Cicero ars et praecepta néven emlékezik meg róla (Brut. 46). Az adatok ingadozása miatt azonban azt már nem tudjuk eldönteni, hogy melyikük volt a kézikönyv szerzője. Aristoteles egyszer Κόρακος τέχνη-ről tesz említést (Rhet. II 24. 1402 a 17) majd pedig a retorika első művelői közt Teisiast említi: τὰς ἀρχαίς . . . ηδῆξήκασιν Τεισίας . . . (Sophist. el. 34. 183 b 31) Platon Gorgias mellett szintén csak Teisiasról emlékezik meg (Phaidr. 267a). Sőt Cicerónál is ő a princeps et inventor artis (de inv. II 2, 6).

⁷ Stemplinger i. m. 104.

⁸ Προγυμνάσματα Rhet. Gr. II 70, 25 Sp.

tesen be is mutatja, kik ezek a követendő szónokok: Lysias, Isokrates és Demosthenes.⁹ Hermogenes kibővíti ezt a névsort és rövid jellemzés keretében bemutatja Isaiost, Hypereidest, Deinarchost, Aischinest, a három Antiphont, Kritiast, Lykurgost és Andokidest, a panegyristák közül pedig Xenophont, Aischinest és Nikostratost.¹⁰ A kezdő szónokok képzéséről értekezve Theon döntő befolyást tulajdonít a korábbi nagynevű alkotások tanulmányozásának: *τυπούμενοι γὰρ τὴν ψυχὴν ἀπὸ καλῶν παραδειγμάτων κάλλιστα καὶ μιμησόμεθα* (i. m. 61, 30). A pergamoni és rhodosi szónokiskolák voltak elsősorban azok a kultúrközpontok, melyek a fentebbieknek érvényt szereztek és a *μίμησις τῶν ἀρχαίων* elfoglalta irányító szerepét az irodalom, főképp a retorika minden ágában.¹¹ Ezt érezzük Cicero kompilációiban. A *φύσις*, *natura* mellett legfontosabb tényezőnek ő a studiumot és imitatio-t tartja. „Ergo hoc sit primum in praeceptis meis, ut demonstremus quem imitetur atque ut ita, quae maxime excellent in eo, quem imitabitur, ea diligentissime persequatur.”¹² Több cicerói passzus mutatja egyébként, hogy az irodalmi esztétikák átültetésével átvették a rómaiak a görögöktől a *μίμησις* elvét. Így pl. Cicero beszámolva a görög szónokok nagy szerepéről szónoki pályájának kialakulásában, meggyőződéssel tanácsolja: *legendi . . . omnium bonarum artium doctores atque scriptores eligendi et per-volutandi*.¹³ Ezután már nem meglepő, ha az auctor ad Her. a szónoki tökéletességet is szinte kizáróan az elődök követésétől teszi függővé: „Quid? ipsa auctoritas antiquorum non cum res probabiliiores tum hominum studia ad imitandum alacriora reddit? Immo erigit omnium cupiditates et acuit

⁹ *Περὶ τῶν ἀρχ. ῥητ.* I 425—II. 1129. Us.

¹⁰ *Περὶ ἰδεῶν* Rh. Gr. II p. 410 Sp.

¹¹ A retorikának ezt az *ἐπιστήμη* jellegét, tehát taníthatóságát, az elméleti szabályok szükségességét védte Apollodoros pergamoni iskolája Theodoros *τέχνη* elméletével szemben, mely szerint a retorika elméleti előírásoktól független, gyakorlati művészet (V. ö. M. Schanz *Geschichte der röm. Lit.* II 1, 495.

¹² *de or.* II 89. 90.

¹³ *U. o.* I 158.

industriam, cum spes injecta est posse imitando Gracchi et Crassi consequi facultatem. (IV 2) Az első retorikai szak tudós, Quintilianus, szintén átvesszi a görögöktől a *μίμησις* elméletét: frequens imitatio transit in mores.¹⁴ Sőt később egész fejezetet szentel Dionysios példájára az imitáció-problémának: artis pars magna contineatur imitatione . . . ea, quae bene inventa sunt, utile sequi, atque omnis vitae ratio sic constat, ut quae probamus in aliis facere ipsi velimus.¹⁵

Nem szabad azonban azt gondolni, hogy, mivel az antik irodalomelmélet olyan liberálisan vélekedett a művészi utánzásról, egyben tárt kapukat nyitott a felelőtlen plagizálásnak és ötletkalózkodásnak. Macrobius Saturnaliái őrzik ennek a határozott különbségtételnek legvilágosabb nyomait. Vergilius mintáiról szólva Furius Albinus eleve aggodalmát fejezi ki, hogy ezzel occasionem reprehendendi vel inperitis vel malignis ministrem, exprobrantibus tanto viro alieni usurpationem nec considerantibus, hunc esse fructum legendi aemulari ea, quae in aliis probes, et quae maxime inter aliorum dicta mireris, in aliquem usum tuum opportuna derivatione convertere (VI 1, 2). Már az a tény, hogy Furius tartott ettől a vádtól, mutatja, hogy mégsem volt az irodalom teljesen védtelenül kitéve a nyilvános plagizálásnak. Egyébként Furius meg is nevezi ennek a szellemi furtum-nak terminus technicusait: mutuari, trahere, transferre (u. o. VII 350—1) Martialis hasonlóképpen megbélyegzi epigrammáinak eredeti formájukban való elidegenítőjét: plagiarius (I 52, 9) Fur es (I 53, 12) Eras meorum fur avaré librorum (I 66, 1) Quintilianus szintén elítéli ezt a passzív imitációt: pigri est ingenii contentum esse iis, quae sint ab alienis inventa (i. m. X 2, 4). Ezt az eljárást már a görögség is tolvajlásnak minősíti: Az utánzás *κλοπή*-vá súlyyodt akkor, ha az rejtetten történt az olvasók ámitása céljából.¹⁶ Azonban mintául venni, követni az elődöket — még a mi fogalmainkat meghaladó mértékben is — nemcsak megengedett, de, amint már láttuk, kötelező is volt. Határvonalait

¹⁴ Instit. orat. I 11, 2.

¹⁵ u. o. X 2, 1, 2.

¹⁶ Stemplinger i. m. 169.

pontosan megjelölte az auct. ad Her.: imitatio est, qua impellimur cum diligenti ratione ut aliquorum similes in dicendo velimus esse (I 2, 3).

Az imitációnak ez alól az általánosan elfogadott törvénye alól természetesen nem volt kivétel az *ἐγκώμιον* sem. Bő választékban álltak a szónok rendelkezésére a legkülönbözőbb szempontokat is részletesen tárgyaló paradigmák. Éppen ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül problémánk vizsgálatánál Spengel kiadásában megjelent *Rhetores Graeci* gyűjteményt. A benne található *τέχνη ῥητορικὴ*-k praktikus útmutatásain keresztül éreztette a görög génusz formáló hatását Aristoteltől kezdve a hellenisztikus világ internacionális kultúráján át egészen a késői császárkor bizánci panegyristáiig.¹⁷

Isokrates panegyricusaiból először Aristoteles és Anaximenes szűrték le a panegyricus elméleti szabályait. Az ő példájuk és elgondolásuk nyomán szinte minden szónokesztéta kiterjeszkedik fejtegetései során a panegyricusra is. Fraustadt összehasonlításaiból tudjuk, hogy ezek az encomium-minták érthető okokból lényegileg hasonlóak voltak: Praecepta Aristotelis eadem fere sunt atque Anaximenis... etiam singularum rerum praecepta admodum similia sunt.¹⁸ Szükségszerűen következett ez az esztéták célkitűzéséből. Irányelveket akartak ők adni a panegyristának beszédje kidolgozásához. Foglalkoznak tehát nagy vonásokban először a szerkezet kérdésével. Az exordiumban még csak általánosságokat ajánlanak

¹⁷ A görög retorikának ezzel a távolra való kihatásával foglalkozott G. Barner disszertációja (*Comparantur inter se Graeci de regentium hominum virtutibus auctores*) a plutarchosi életrajzok és nyolc panegyrista elemzése során. Hasonlóképpen felfedezi M. Schanz is a klasszikus görög hagyomány érvényesülését a Kr. u. IV. sz.-ból ránkamaradt panegyricus gyűjteményben: „die Regel der Kunst, die Folge der Schultradition“ kifejezések a görög elméleti irodalomra vonatkoznak. (I. Müller Hb. VIII 3, 150–52.) Ugyanezen kor panegyricusára vonatkozólag állapítja meg A. Klotz: „...„die rhetorischen Lehrbücher auch für diese Redegattung ausführliche Anweisungen gaben.“ (Geschichte der röm. Lit. 348)

¹⁸ *Encomiorum in litteris Graecis usque ad Romanam aetatem historia* 88.

a szónok figyelmébe. Isokrates nyomán (IV 12) Aristoteles pl. nem is köti magát semmi meghatározott gondolathoz. A panegyrista belátására bízta, hogy miről beszél ebben a részben, csak az a fontos, hogy hozza végül kapcsolatba a bevezetését a kitűzött tárggyával.¹⁹ A tárgyalást illetőleg azonban már annál nagyobb az egyezés az esztétikusok között. Vezérelvük: mindent elmondani, ami csak dicséretes lehet az illető személyre vonatkozólag, továbbá úgy elmondani, hogy tetteinek nagyszerűsége általa még jobban kidomborodjék. A tárgyalás egyes pontjainak részletezésében is azonos valamennyi elmélet. Irányító szempontként u. i. megjelölik a dicsérendő személy őseit, származását, neveltetését. Az ifjúkorban hangsúlyozzák a testi kiválóságok, a férfikorban pedig főképp a bátorság, igazságosság, mértékletesség és bölcsesség ünneplését. A magánéletének dicsőítő bemutatása után valami általános jellegű, magasztaló eszme felvetésével kívánják befejezni a beszédet.

A másik céljuk ezeknek az irodalmi mintáknak irányítást adni az egyes laudatiók, dicsérő motívumok megszerkesztéséhez.²⁰

Fraustadt elemzései kimutatták, hogy a Kr. u. II. század esztétái is teljesen ezen a nyomon haladtak. Theon és Hermogenes összefoglalásai ugyanazokat a szempontokat érintik, legfeljebb egy-két részlettulajdonságot, kidolgozási arnyalatot illesztenek be a mesterek által megállapított keretek közé. Sőt Cicero és Quintilianus szónoklattani műveiben is a görög panegyricus-elméletnek hű átvételét találjuk.

¹⁹ Rhet. III 14, 1414 b 22—38.

²⁰ Ilyen gyakran visszatérő elméleti fogás valamennyi kézikönyvben pl. az összehasonlítás kiváló elődökkel; *εικόνες, παραβολή, παράδειγμα, σύγκρισις*. Olyan fontos helyet foglalt el az a dicsérő motívum az esztétikákban és az előírásaik alapján készült beszédekben, hogy Fr. Dornseiff ajánlatosnak tartotta külön tanulmányban rámutatni jelentőségére. Említést tesz továbbá egy Tiberius-kori, szónokok számára készült példagyűjteményről (Factorum et dictorum memorabilium libri). Sőt a függelékeben hozza ennek az irodalmi példatárnak egyik későbbi, de szinte stílusakrobatizmussal összeállított hajtását Rotterdami Erasmus gyűjteményéből (Literarische Verwendung des Beispiels 225).

A görög panegyricus-elmélet fellendült irodalma, továbbá szerkezeti szempontjainak és gondolati motívumainak a római irodalomba való átplántálása készítetett bennünket arra, hogy egy összehasonlító tanulmány keretében foglalkozzunk azzal a kérdéssel: *mennyiben követte Plinius Traianus császárhoz intézett panegyricusában a görög retorika idevonatkozó utasításait.* Kutatásunkban alapul fogjuk venni Menandernek a Kr. u. III. sz.-ban élő szofistának *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* c. kompendiumát is.²¹

Meggyőződésünk, hogy jogosan járunk el, mikor P. panegyricusával kapcsolatban Theon és Hermogenes mellett Menandert is közvetve forrásként kezeljük. Már a fentebbiekben láttuk, hogy a panegyricus elmélete teljesen kiépült Anaximenes és Aristoteles retorikájában. A többi szofista az ő elveiket veszi át, egy-egy részletet jobban kidomborít, rámutat esetleg egy árnyalati sajátyságra, de újat nem hoz. Theon; Hermogenes és Menander működésének tehát csak közvetítő, átmentő jelentősége van számunkra. Új szempontokat nem hoznak, csak a régieket kommentálják. Adataikból összefüggő, áttekinthető képet alkothatunk a görög elméletekről. Bennük — főleg Menander összefoglalásában — együtt találjuk mindazokat a vezérelveket, utasításokat, amelyeket még a Kr. e. IV. sz. teoretikusai a panegyricusra vonatkozólag megállapítottak. Menander pedig elsősorban azért volt értékes számunkra, mert ő nem vázlatszerű, szűkszavú kompendiumban beszél a panegyricus kompozíciójáról és gondolatköréről, hanem az évszázados használat folytán kifejeződött, és az idők folyamán tökéletesedett, megállapodott elméleti útbaigazításokat és szempontokat gyűjti össze művében. A görög retorikának a *λόγος βασιλικός*-ra vonatkozó esztétikai szabályait pedig kimerítő részletességgel és vitathatatlan szónoki rátermettséggel összefoglalva egyedül tőle ismerjük. Ezt az eljárásunkat igazolja Radermacher véleménye is: „Die Quellen, die ihm zur Verfügung standen, sind verhältnissmässig alt; schon zu Beginn der Kaiserzeit werden Enkomien verfasst, die das Schema des M. zeigen.“²²

²¹ Pauly—Wissowa Realencycl. XV. 1, 764. (Radermacher.)

²² u. o.

Anaximenes Kr. e. IV. Τέχνη ρητορική (3, 35c)	Aristoteles Kr. e. IV. Τέχνη ρητορική I 5, 9	Theon Kr. u. II. Προγυμνάσματα II 109 sqq Sp.	Hermogenes Kr. u. II. Προγυμνάσματα II 11 sqq Sp.	Menander Kr. u. III. Περὶ ἐπιδεικτικῶν III 329 sqq Sp.
εὐγένεια	εὐγένεια (c. 9) παιδεία (c. 9) δύναμις ἀγ.	ἔθνος πόλις γένος γονεῖς ἄλλοι οἰκεῖοι	ἔθνος πόλις γένος συγγένεια ἄξια θαύματος τροφή	ἄνδρεῖον ἔθνος { ἄλκιμον πόλις { νόμιμον γένος πατρίς θαυμάσια ἀναιροφή παιδεία φιλομάθεια ραδία κατάληψις φιλοσοφία δεξιότης μελέτη πολέμων καὶ ὅπλων εὐειδής κάλλος ἀνδρεία, θρασυτήτης ἐπιστήμη σύμβουλος ἀριστεία
κάλλος ἀνδρεία	κάλλος ἀνδρεία	κάλλος ἀνδρείος	καλός ἀνδρείος	
ῥώμη	ἰσχύς μέγεθος ὕψις	ἰσχύς ὕψις	ἰσχυρός μέγας	
δικαιοσύνη	δικαιοσύνη	ἐνδαισθησία δίκαιος	δίκαιος	δικαιοσύνη
σωφροσύνη	σωφροσύνη πρᾶτης	σώφρων	σώφρων	νομοθεσία σωφροσύνη ἡμερος θαυμάσιος φρόνησις
σοφία	σοφία, φρόνησις	φρόνιμος	σοφός	

Anaximenes Kr. e. IV. <i>Τέχνη ῥητορική</i> (3, 35c)	Aristoteles Kr. e. IV. <i>Τέχνη ῥητορική</i> I 5, 9	Theon Kr. u. II. <i>Προγυμνάσματα</i> II 109 sqq Sp.	Hermogenes Kr. u. II. <i>Προγυμνάσματα</i> II 11 sqq Sp.	Menander Kr. u. III. <i>Περὶ ἐπιδεικτικῶν</i> III 329 sqq Sp.
πλοῦτος	ἐλευθεριότης μεγαλοψυχία μεγαλοπρέπεια	ἐλευθέριος μεγαλόφρων	κτῆματα	(δξὺς ἰδεῖν, ἐπιθυμηθῆναι δεινός, προῖδέσθαι τὸ μέλλον κρείττων μάντεως)
προαιρέσεις πράξεις	χρήματα (εὐτυχία) τιμή, δόξα εὐτεκνία φίλοι	φιλάνθρωπος πλοῦτος	φίλοι	φιλάνθρωπος
σύγκρισις παράδειγμα	τύχη (c. 9)	δόξα εὐτεκνία φιλία	τύχη ἐπιτηδεύματα	εὐτυχής τιμή παίδων γένεσις φίλοι βασιλῆς δορυφόροι τύχη ἐπιτηδεύματα
	προαιρέσεις (c. 9) πράξεις (c. 9)	προαιρέσεις πράξεις	πράξεις	πράξεις (κατορθώματα, τρόπαια, νίκαι, πεζομαχία, ἵππο- μαχία, ναυμαχία) ὄλον στρατόπεδον πανοπλία ἐπιστρατεία σύγκρισις παράδειγμα εὐετηρία εὐδαιμονία εὐσέβεια

A mienkhez hasonló tárgyú dolgozatában Menandert veszi alapul O. Kehding is, mikor néhány késő császárkori panegyricust összehasonlít cum iis, quae Menander de panegyricis componendis tradidit. Nam non solum singula praecepta . . . sed multas sententias totosque locos e rhetoricis desumptos suis libris intexuerunt.²³ Ugyanezt állapíthatjuk meg mi is P-szal kapcsolatban. Sőt indokoltta teszi Kehding Menandernek P. panegyricusával való összehasonlításunkat: huius rhetoris praecepta sola fere exstant, etsi dubitari non potest, quin alii rhetores ante eum similia de hac re docuerint.²⁴

Mindezek igazolására álljon itt a 10—11. oldalon levő táblázat.²⁵

Ezeknek a tradicionális utasításoknak érvényesülését kutatja dolgozatunk P. panegyricusában. Vizsgálódásaink közben látni fogjuk, hogy a hellén géniusz ezen a téren is félreismerhetetlen hatást gyakorolt Rómára, s P. az exemplaria Graeca hű követőjének bizonyult. Nem akarunk P. babérokoszorújából egyetlen levelet sem kitépni; ellenkezőleg azt szándékozunk kimutatni, hogy a dionysioszi *ζήλως* tudatos művészettel valósult meg panegyricusában. Leveleiben is számos nyomát találjuk hellenofil beállítottságú műveltségének, amit be is vall Canisiusnak: Sum ex iis, qui mirer antiquos (VI 21, 1). Mindamellett gondja van arra is, hogy a vergiliusi ideális római férfijellemet: pietate insignis et armis²⁶ Traianusban hatásosan kidomborítsa.

²³ De panegyricis Latinis capita quattuor. 4.

²⁴ U. o.

²⁵ V. ö. Fraustadt i. m. 100—101, mely összehasonlító táblázatot mi Menander elméletével kiegészítettük.

²⁶ Aen. VI 403.

II. A beszéd analízise.

1. Exordium (c. 1—4).

A beszéd legtöbb önállósággal készült része a bevezetése. Szinte teljesen eredetinek mondható. Helyesebben: Plinius tudatos művészettel egyéni színbe öltöztette a hagyomány sablonos utasításait. Nem a szokásos dicsőítő formulák alapján szerkesztette meg a bevezetést, hanem új szempontok szerint állította össze. A hagyománynak ez a mellőzése azonban csak látszólagos. Lényegében ugyanis követte a görög mesterek irányítását: *λήψη τὰ προοίμια ἀπὸ τῆς αὐξήσεως*,²⁷ de érezte, hogy beszédét nem írhatja meg a példatárak közismert receptje szerint. Tehát ügyes módosításokkal, átformálással arra törekedett, hogy a görög rétorok átkölcsönzött gondolatait hozzá idomítsa egy római császár lelki habitusához és az athéni *ἀγορά* atmoszféráját római színezetben vetítse át a forumi hallgatóság körébe.

Beszédét egy Juppiterhez intézett hálafohással kezdi meg, majd a narratívában arról elmélkedik Plinius, hogyan kell a panegyristának Traianusról beszélni (2. c). Meg is adja rá a feleletet: A császár egyéniségének megfelelő méltóságteljes szerénységgel (3c). Majd a *partitio* mellőzésével áttér a *tractatióra*.²⁸

Ha ezt a bevezetést összehasonlítjuk a görög elméletek bevezetési tervezetével, megállapíthatjuk, hogy P. az eredetiség látszatára igen vigyázott. Újszerű beállításával sikerült is ezt megmentenie. A divatos elméletek u. i. annyira triviális

²⁷ Menander: *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*. Rhet. Gr. III 368, 8. Sp.

²⁸ Volkmann: *Die Rhetorik der Griechen u. Römer* 320, 341.

ötleteket ajánlanak a panegyristának bevezetőül, hogy P. ezeket nem használhatta.

Menander foglalkozik legrészletesebben az encomium bevezetésével,²⁹ de idevonatkozó gondolatai annyira légne-műek, hogy a szerintük készült bevezetések aligha tarhattak számot hitelre komoly, művelt hallgatóság előtt. Vázlatában u. i. ilyesféle terveket találunk: *ὥσπερ δὲ πελάγους ἀπειρὸν τοῖς ὀφθαλμοῖς μέτρον οὐκ ἔστι λαβεῖν, οὕτω καὶ βασιλείως εὐφημίαν λόγῳ περιλαβεῖν οὐ ῥάδιον* (u. o. 368, 23). Hasonló fellengző hizelkedés a másik ajánlata is: *λήψει... προοιμίων ἐννοίας ἢ ἀπὸ Ὁμήρου τῆς μεγαλοφρονίας, ὅτι ταύτης μόνῃς ἐδεῖτο ἢ ὑπόθεσις, ἢ ἀπὸ Ὁρφέως τοῦ Καλλιόπης ἢ ἀπὸ τῶν Μουσῶν αὐτῶν, ὅτι μόλις ἂν καὶ αὐταὶ πρὸς ἀξίαν τῆς ὑποθέσεως εἰπεῖν ἐδυνήθησαν* (u. o. 369, 7). Konkrétebb fogalmazású tervezetet azonban nem találunk nála.

Még Aristoteles sem helyezett nagy súlyt a bevezetésre: *ὅτι γὰρ ἂν βούληται εὐθὺ ἐιπόντα ἐνδοῦναι καὶ συνάψαι.*³⁰

P. a bevezetést nem bízta ennyire a véletlenre, hanem céltudatos művészettel úgy állította össze, hogy az a hallgatóságot megfelelően előkészítse a továbbiakhoz. Függetleníti magát a hagyomány közismert frázisaitól, nem általánosságban beszél, hanem a tárgyhoz szabja gondolatait. Formailag valóban nem is találunk bevezetésében semmit, ami görög átvétel volna. Ha azonban a tartalom mélyére tekintünk, lehetetlen észre nem venni a görög hatás nyomait.

A 2. c. elején még hangsúlyozza: *ne quid de principe nostro ita dicant, ut idem illud de alio dici potuisse videatur.* El a régi szolgai beszédformákkal! Megváltoztak a viszonyok, s ezt kell az encomiumnak is tükröznie. Nem kell tömjénez-nünk, hiszen nem tyrannusról, de polgártársunkról, atyánkról beszélünk (2, 1—4). P. ezzel beszédjének sajátos eredeti szint próbált adni. Ez a bevezetés u. i. látszólag csak Traianusra alkalmazható, s mentes minden alaptalan túlzástól, s nem érheti a sablonos utánczás vádja sem.

Pedig itt is csak P. tudatosan átfarmáló művészetéről

²⁹ i. m. 358—9.

³⁰ Rhet. III 14. 1414 b 25.

van szó, amely szem előtt tartja ugyan a görög rétorok utasításait, de a kivitelben már egyéni, s éppen ezért érezzük sorait valóságosabbaknak is.

Már nem sikerült ennyire függetleníteni magát a görög hatástól a 4. c.-ban. Itt szinte halmozódnak a közhelyek, s teljesen előtérbe lépnek a szónok görög reminiscenciái: saepe ego mecum tacitus agitavi, qualem quantumque esse oportet, cuius ditione nutuque, maria, terrae, pax, bella regerentur . . . nunquam voto saltem concipere succurrit similem huic, quem videmus . . . Principi nostro quanta concordia quantusque concentus omnium laudum omnisque gloriae contingit (4, 4. 6).

Az egész fejezet ihletője pedig ez a mondat lehetett: οὗτος γοῦν καὶ μόνος ἡξιώθη τῆς βασιλείας (Men. 370, 5). P. fejlett szónoki képességéről tanúskodik, hogy az elméletnek ebből az aránylag sovány utalásából egy sikerült fejezetet szerkesztett, mely külső forma, és szónoki hatás tekintetében egyaránt díszére vált a beszédnek s benne teljesen ki is merítette az encomiumnak a görög szónokoktól meghatározott feladatát: ὁ λόγος βασιλικὸς ἐγκώμιον ἐστὶ βασιλέως, οὐκοῦν αὖξῃσιν δημολογουμένην περιέξει τῶν προσόντων ἀγαθῶν βασιλεῖ (u. o. 368, 1).

A szellemi kiválóságok mellett azonban nem szűkölködik Traianus a testiekben sem. S a görög elméletek a testi képességek dicséretét szintén fontosnak tartják: . . . εἰς εὐγένειαν καὶ ῥώμην καὶ κάλλος.³¹ Hasonlóképpen Aristoteles is: μέγεθος, κάλλος, ἰσχὺν, δύναμιν ἀγωνιστικὴν (λάβωμεν) (i. m. I 5, 1361a 3). Hermogenes figyelme szintén kiterjed erre: εἰρεῖς περὶ σώματος, ὅτι καλός, ὅτι ταχύς, ὅτι ἰσχυρός.³² Hangsúlyozza ezt Menander is: εἰρεῖς τι καὶ περὶ φύσεως.³³ Eleget tesz ennek is P. mégpedig panegyristához illő lendületes szavakkal: iam firmitas, iam proceritas corporis, iam honor

³¹ Anaximenes *Τέχνη ῥητορική* Rhet. Gr. I 225. 21. Sp.

³² *Προγυμνάσματα*. Rhet. Gr. II 12, 14. Sp.

³³ Men. i. m. 371. 14. Bár Menander, később, az ifjúi kiválóságokkal kapcsolatban ajánlja ezt, de P. az ilyen szerkezeti apróságokon, mint már előbb is láttuk (13. l), könnyen túlteszi magát.

capitis et dignitas oris ad hoc aetatis inflexa maturitas nec sine quodam munere deum festinatis senectutis insignibus ad augendam maiestatem ornata caesaries nonne longe lateque principem ostentant? (4, 7.)

Ezzel a fejezettel véget is ér a bevezetés s vele együtt P. nagymértékű önállósága is. A felsorolt görög nyomok u. i. — antik felfogás szerint — egyáltalán nem jelentették a szónoki eredetiség csökkenését. Ellenkezőleg! Alapos műveltségű szónoknak tekintették azt, aki a görög mesterek utasítása szerint, az ő jól bevált elméletük alapján szerkesztette meg beszédét.

S ha mindehhez még hozzávesszük, hogy P. az idegen elemeket a maga egyéniségén átszűrve és a tipikus római pszichéhez alkalmazva olvasztotta beszédébe, akkor még a mai felfogás szerint sem érheti a szolgálai utánzás vádja.

2. Tractatio (c. 5—89).

A panegyricus tractatiójában a hangsúly a tárgy magasztalásán, nagyításán van. Teisias és Gorgias véleménye szerint *τὰ μικρὰ μεγάλα καὶ τὰ μεγάλα μικρὰ φαινεσθαι ποιεῖν*.³⁴ Ugyanezt teszi Aristoteles is a panegyricus feladatává: *ὅλως δὲ τῶν κοινῶν εἰδῶν ἅπασιν τοῖς λόγοις ἢ μὲν αὖξῃσι ἐπιτηδειοτάτῃ τοῖς ἐπιδεικτικοῖς· τὰς γὰρ πράξεις ὁμολογουμένως λαμβάνουσιν, ὥστε λοιπὸν μέγεθος περιθεῖναι καὶ κάλλος.* (Arist. Rhet. I 9, 1368a 26—29.) Majd később: *ἔστι δὲ τῶν κοινῶν τὸ μὲν αὖξιν οἰκειότατον τοῖς ἐπιδεικτικοῖς* (u. o. II 18. 1392a 4).

Ebből következik tehát, hogy a dicsérendő személy rossz tulajdonságait lehetőleg teljesen elhagyjuk. A panegyrista u. i. a jó tulajdonságokat akarja szép megvilágításba helyezni, s nem a pártatlan jellemrajz a célja.³⁵

A tractatio beosztására vonatkozólag Aristoteles nézete: *διήγησις δ' ἐν μὲν τοῖς ἐπιδεικτικοῖς ἐστὶν οὐκ ἐφεξῆς ἀλλὰ κατὰ μέρος· δεῖ μὲν γὰρ τὰς πράξεις διελθεῖν ἐξ ὧν ὁ λόγος... διὰ δὲ τοῦτ' ἐνίοτε οὐκ ἐφεξῆς δεῖ διηγέσθαι πάντα, ὅτι δυσ-*

³⁴ Platon: *Φαίδρος* 267 B.

³⁵ Volkman i. m. 321.

μνημόνευτον τὸ δεικνύναι οὕτως. ἐκ μὲν οὖν τούτων ἀνδρείος, ἐκ δὲ τῶνδε, σοφὸς ἢ δίκαιος, . . . δεῖ δὲ τὰς μὲν γνωρίμους ἀναμνησκειν . . . δεῖ γὰρ μὴ μακρῶς διηγεῖσθαι . . . οὐδὲ τὰς πίστεις λέγειν. (Arist. i. m. III 16, 1416 b 16—34.)

Aristoteles elveiből P. a tárgyalás folyamán főképp kettőt tartott szem előtt: *δεῖ τὰς πράξεις διελθεῖν*, és *οὐδὲ τὰς πίστεις λέγειν*. Nála valóban az egész tárgyalás a *πράξεις* felsorolására van építve. S a történetiséghez ragaszkodó művészi célkitűzése ezzel csak nyert hitelesség tekintetében. Egy-egy kiváló hadvezéri, vagy uralkodói cselekedet felemlítése kapcsán írónk nemcsak bő lehetőséget talált a laudatióra, hanem jogos alapot is. Következésképpen ez az eljárása mentette őt fel a bizonyítás alól is. Traianus pályáját egyrészt mindenki ismerhette, másrészt pedig a legmeggyőzőbb bizonyítékoknál is beszédesebbek voltak felsorolt tettei.

Ha tehát a szónok beszéde anyagát össze akarja gyűjteni, át kell gondolnia mindazt, ami az illető személyre dicséretreméltó lehet.

Ezt pedig Anaximenes így határozza meg: *ἐπαινετὰ μὲν οὖν ἐσσι πράγματα τὰ δίκαια καὶ τὰ νόμιμα καὶ τὰ συμφέροντα καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ ἡδέα καὶ τὰ ὀφείδια πραχθῆναι* (i. m. 186, 14).

a) Az ifjúkor.

A beszéd fő részeiben — amint az egész logikus is volt — követte P. a szokásos beosztást. Az elméletek ajánlják az illető személy hazájának, nemzetének, családjának dicsőítését. Ha azonban erről nem tud semmi magasztalót mondani, áttérhet mindjárt a dicsérendő személyre. Mégpedig a születésére és a születésével esetleg kapcsolatos tüneményekre. *ἔστω σοι μετὰ τὴν πατρίδα καὶ μετὰ τὸ γένος τρίτον κεφάλαιον τὸ περὶ τῆς γενέσεως* (Men. i. m. 371, 3).

Ez a rész lehetett egyébként a legproblematisabb P. számára. A hagyományos utasítások u. i. éppen a születésre, előkelő származásra, dicső ősökre vonatkozólag adnak részletes útbaigazítást a kidolgozáshoz.³⁶ Főképp Anaximenes buzgólkodik e tekintetben. Kőrmönfont raffinériával veszi sorra

³⁶ u, o. 369, 19—371, 14 és Ps.-Arist. Rhet. ad Alexandrum XXXV 4.

az egyes eshetőségeket. Ha csak a távoli ősei voltak kiválóak — ajánlja Anaximines — beszélj ezekről, s a kevésbbé híreseket ugord azzal a megokolással, hogy te tulajdonképpen nem az őseiről, hanem az illető személyről akarsz encomiumot tartani. Ha pedig csak a közvetlen elődeiről tudsz dicsérőleg megemlékezni, térj ki a korábbi ősök magasztalása elől azzal a megokolással, hogy hosszadalmas lenne a távoliakról is beszélni, s te csak azt akarod kimutatni, hogy közvetlen elődei milyen tiszteletreméltóak voltak (i. m. 226, 1—24). Irónk pedig éppen ezt a részt nem használhatta, mert Traianus nem rendelkezett fejedelmi vagy más dicső ősökkel. Erre az esetre Theon elmélete ad egy rövid utasítást: *ἐπαινετός τε καὶ εἴ τις ἐκ ταπεινῆς οἰκίας ὢν μέγας ἐγένετο*.³⁷ Sőt Anaximenes is ad egy szellemes, áthidaló tanácsot erre az esetre: *ἔὰν δὲ μηδὲν ἀπὸ τῶν προγόνων ἐνδοξον ὑπάρχη, λέγε ὡς αὐτός ἐστι γενναῖος, συμβιβάζων ὡς εἴ γεγόνασι πάντες, οἱ πρὸς τὴν ἀρετὴν εὖ πεφρονότες . . . λέγε δὲ καὶ ὅτι τοῦτον, οὗ τοὺς προγόνους πρόκειται νῦν ἐγκωμιάζειν*.^{37a} P. azonban, úgy látszik, nem elégedett meg Theon és Aristoteles tanácsával, mert más megoldást keresett. S amit helyette szerkesztett, az valóban illik fenségességében egy császárhoz.

P. u. i. helyes művészi ösztönével megérezte, hogy panegyricusa számára sokkal hálásabb fáradozás lenne, ha Traianus testi születése helyett inkább a császárság számára való megszületéséről, vagyis adoptálásáról beszélné. S ezt a gondolatot valóban hatásos művészettel tudta kiaknázni. Így elkerülte a hagyományos minta émelyítő túlzásait (jókorá elfogultság kell ugyanis ahhoz, hogy egy csecsemőt megszületése miatt dicsőítsünk). Viszont Traianus adoptálása Nerva által olyan tény volt, amelyben nagy szerepet játszottak Traianus kiválóságai. Tehát el nem mulasztandó alkalom a panegyrista számára.

P.-t anyagának sajátos volta eszerint arra kényszerítette, hogy a *γένεσις* magasztalása helyett az adoptio kétségtelenül érdemdúsabb tényét ünnepelje. Menander elmélete ajánlja

³⁷ Theon *Προγυμνάσματα*. Rhet. Gr. II 111, 27 Sp.

^{37a} Ps.-Arist. Rhet. ad Alex. XXXVI 1441 a 5—11.

u. i. erre az esetre a következő megoldási lehetőséget: ἀνελήφθη δὲ εἰς βασιλείαν νέος ὢν ὑπὸ τίνος μοίρας εὐτυχοῦς (i. m. 371, 21). Traianust Nerva adoptálta, s így szellemi értelemben a császárságot illetőleg Traianus atyja lett.

A hagyománynak megfelelően tehát P. őt kezdi magasztalni, de úgy, hogy ez a dicsőítés is Traianus feje köré von gloriolát. Itt tehát újra igazolódik az a megállapításunk, hogy P., ha követi is az encomium általános előírásait, önállóságát azért igyekszik megtartani. Ez a magyarázata annak, hogy a szinte kötelezővé vált forma gondolatmenetét követi ugyan, de olyan eredeti beállításban, hogy csak a gondos vizsgáló veszi észre a görög elméletek hatását. A 10. c-ban szinte váteszi ihletettséggű himnuszt énekel — Nerváról. Még az istenek is valami emberfeletti tettnek érezték az agg császár részéről az adoptálást: di ideo caelo (Nervam) vindicaverunt, ne quid post illud divinum et immortale factum mortale faceret. Deberi quippe maximo operi hanc venerationem ut novissimum esset, auctoremque eius statim consecrandum ut quandoque inter posteros quaereretur, an illud iam deus fecisset (10, 4—5).

P. teljes mértékben tudatában lehetett annak, hogy Traianus γένεσις-ének ilyen formában való ünneplése hasonlíthatatlanul hatásosabb, mintha testi megszületéséről gyártana banális szólamokat. Igyekezett is tehát ezt a gondolatot a legkülönbözőbb oldalokról kiaknázni: non unius Nervae iudicium illud, illa electio fuit. Nam, qui ubique sunt homines, hoc idem votis expetebant, ille tantum iure principis occupavit primusque fecit, quod facturi omnes erant (10, 2).

Ez a tömjénezésnek irodalompolitikai szempontból a legjobban bevált eszköze. Bizonyos mértékig még az elfogultság látszatát is elkerüli vele. Hiszen közvetlenül Nerváról beszél. A szavak valóban az agg császárról szólnak, akiről P. látszat szerint csakis az elméleti utasítás miatt emlékezett meg. A művészet viszont éppen abban van, hogy ő a hagyományos előírásnak is eleget tesz, s a dicsőítendő személyt látszólag mellőzve úgy tudja ünnepelni az adoptálót, hogy a fényugár mégis az adoptáltat ragyogja körül.

Az antik hallgatóságot egyébként nem feszélyezte volna a dicsőítésnek szokásos szókimondó formája sem. Nekik ugyanis lényegesen más fogalmaik voltak a szerénységről, dicsőségről, becsvágyról, mint nekünk. Éppen ezért P.-t ókori viszonylatban még a mérsékeltebb, tapintatosabb panegyristák közé kell sorolnunk. Gondoljunk csak egy Isokratesre³⁸ vagy Anaximenesre, akik a szokásos dicsőítési szempontokat összefoglalták, s igen gyakran émelyítő túlzásokba tévelyedtek.

Az említett átképzést nem tekintve azonban követi P. a panegyricus szokásos gondolatmenetét. E szerint pedig a születéssel kapcsolatban meg kell emlékeznie a szónoknak: *εἰ τι σύμβολον γέγονε περὶ τὸν τόκον* (i. m. 371, 4). Ugyancsak ezt hangsúlyozza Hermogenes is: *ἐρεῖς δὲ τινα καὶ ἃ περὶ τὴν γένεσιν συνέπεσεν ἄξια θαύματος, οἷον ἐξ ὀνειράτων ἢ συμβόλων ἢ τιῶν τριούτων* (i. m. VII 37).

Traianusnak ilyen átvitt értelemben vett születésekor az istenek egy különös előjel által nyilvánították tetszésüket. Mikor u. i. Traianus a consulság elnyerésekor felment a capitoliumi templomba, a nép történetesen éppen az ott lévő Iuppiter Imperator képet³⁹ üdvözölte. Ezt az esetet később Traianus jövődő nagysága előjelének magyarázták (5, 4).

Írónk egyébként fejezeteken keresztül foglalkozik Traianusnak dicsőséges szellemi metamorfózisával és tagadhatatlan leleménnyel, ügyes meglátásokkal talál különböző dicsőítési szempontokat. Maradéktalanul eleget tesz az encomium követelményeinek, anélkül azonban, hogy az utasítások kitaposott útját járná.

Távolról sem akarjuk azt állítani, hogy a beszéd teljesen megfelel a történeti igazságnak, s hogy P. egyáltalában mellőzte a görög mintákat. Ez túlzás volna. A szónok csupán arra ügyelt; hogy valószerűnek állítsa be amit mond, s ne lehessen észrevenni, hogy valamely részt minden való alap nélkül, csupán a hagyományos szokásnak hódolva, illesztett bele panegyricusába.

A következőkben gyakran fogjuk látni, hogy a szónok

³⁸ Euagoras, Helena.

³⁹ Livius. VI 29, 8.

igen vigyáz arra, hogy dicsérő szavai ne a levegőben lógnak, hanem valamely konkrét tényhez kapcsolódjanak. Tehát legalább is az alap, a kiindulási pont igaz. *Ahogy*an azonban az egyes tetteket P. beállítja, amilyen következményeket tulajdonít nekik, az kétségtelenül már a panegyrista szertelen hódolata. Ezt azonban megértjük nála, ha ismerjük az encomium görög mintáit, amelyeknek minden sora erre kötelezi a szónokot: *ἔστι ἐγκωμιαστικὸν εἶδος προαιρέσεων καὶ πράξεων καὶ λόγων ἐνδόξων αὐξήσις καὶ μὴ προσόντων συνοικειώσεις* (Anax. i. m. 186, 10) . . . *ἀποφαίνων, ὑπὸ τοντονὶ πολλὰ γεγενῆσθαι . . . ἀγαθὰ* (u. o. 187, 5) . . . *συλλήβδην δέ, ἐὰν πολλῶν αἴτιον ἀποφαίνῃς, ἐὰν τε ἀγαθῶν ἐὰν τε κακῶν, μεγάλα φανεῖται. σκοπεῖν δὲ καὶ τὸ πρᾶγμα ὁποῖον φανεῖται κατὰ μέρος διαιροῦμενον καὶ καθόλου λεγόμενον, καὶ ὁποτέρως ἂν μεῖζον ᾖ, τόνδε τὸν τρόπον αὐτὸ λέγειν* (u. o. 187, 32—188, 5).

Az ilyen és hasonló hangnemben készült mintákat kell figyelembe vennünk, hogy méltányosan ítélhessünk P. felett. Ő csak a szokásos encomium követelményeinek tesz eleget, amikor az adoptált Traianus magasztalására szempontokat keres. Abban csillan fel az ő egyéni találékonysága, *ahogy*an az ifjú császár egyes kiválóságait ünnepli. Ez a részlet sokszor túlzó, sokszor szertelen, de a beállítás kétségtelenül szellemes.

Egyik legfontosabb tulajdonságnak Traianus egyéniségében a szerénységet tartja P. Ennek dicséretét például így kezdi el: A Capitoliumon a néptömeg névleg Iuppitert ünnepelte, valóságban azonban Traianust. *Nec aliter a cunctis omen acceptum est. Nam ipse intellegere nolebas; recusabas enim imperare, recusabas, quod erat bene imperaturi. Igitur cogendus fuisti. Cogi porro non poteras, nisi periculo patriae et nutatione reipublicae.* S erre vázolja P. milyen helyzetben volt a birodalom, s hogy abból csak egy Traianus menthette meg. *Csakis* ezért fogadta el a császárságot (5, 4—9).

Eltekintve a gondolat hatásosságától, az előadás fokozatos lendülete pszichológiai szempontból kétségkívül mélyen megragadta a hallgatóságot.

A fejtegetés egyéb részei már ellaposodnak. Az isokra-

tesi sablonok felelevenedését érezzük az ilyen szólamokban: Olim tu quidem adoptari merebare; sed nescissemus, quantum tibi deberet imperium, si ante adoptatus esses. Expectatum est tempus, quo liqueret, non tam accepisse te beneficium quam dedisse. Confugit in sinum tuum concussa res publica... Imploratus adoptione et accitus es ut olim duces magni a peregrinis externisque bellis ad opem patriae ferendam revocari solebant (6, 3. 4).

Sőt a szerénység dicséretét is megújrázza hasonló szélsőségesen panegyricus hangnemben. De egyébként is meglepő, milyen hangsúlyozottan emlegeti P. Traianus szerénységét. Ez a tulajdonság u. i. sohasem volt erős oldala az ókori embernek, bár elismerték szépségét. P. pedig éppen ezzel akarja Traianust rendkívüli, az általánostól elütő egyéniségnek feltüntetni: iam Caesar, iam imperator, iam Germanicus, absens et ignarus et post tanta nomina, quantum ad te pertinet, privatus, ... malebas quidem hoc esse, quod fueras, sed non erat libitum (9, 3. 4).

S ezzel áttér P. egy másik jellemvonás, a föltétlen engedelmesség dicséretére: An non obsequeris principi civis, legatus imperatori, filius patri (9, 4). Szinte Traianus szerénységét akarja ezzel is menteni: Adparet eodem illo uti iure, cum ad imperium te vocet, quo sit usus, cum ad exercitum miserit, nihilque interesse, ire legatum an redire principem iubeat, nisi quod maior sit obsequii gloria in eo, quod quis minus velit (9, 5).

P. annyira fontosnak tartja ezt a két tulajdonságot, hogy ismételten megemlékezik róluk az ifjú Traianus jellemzésekor. Megemlékezésüket azért tartjuk fontosnak, mert ezekben a sorokban P. a tömjénező görög panegyrista mesterek hamisítatlan követőjének bizonyult. Ki ne ismerné fel a szertelenségre hajló Anaximenes hatását az ilyen kitételekben: quo, di boni, temperamento potestatem tuam, fortunamque moderatus es! Imperator tu titulis et imaginibus et signis, ceterum modestia, labore, vigilantia dux et legatus et miles, cum iam tua vexilla, tuas aquilas magno gradu anteires neque aliud tibi ex illa adoptione, quam filii pietatem, filii obsequium

adsereres . . . Iam te providentia deorum primum in locum provexerat, tu adhuc in secundo resistere . . . optabas (10, 3. 4). Num ergo tibi ex immortalitate patris aliquid adrogantiae accessit . . . ? (11, 4).

Anaximenes hatását véljük érvényesülni ezekben a fellengző szólamokban. Ő ajánlja u. i. a maga radikálisan szélsőséges elméletét a következő bátorítással a panegyrista figyelmébe: *τὰς μὲν οὖν ἀδξήσεις οὕτω μετιὼν πλείστας ποιήσεις καὶ μεγίστας* (i. m. 188, 5).

Beszédünk gondolatmenete végül külsőleg is a hagyomány ösvényére tér át. Anaximenes u. i. így utasítja a szónokot az ifjúi kiválóságok dicsőítésére: *δεῖ καὶ ἑτέρων νέων ἐνδοξοὺς πράξεις παριστάναι, καὶ ὑπερβάλλειν ταύτας ἐκείνων, τοῦ μὲν ἑτέρου τάλανιστα τῶν ὑπαρχόντων λέγοντα, τοῦ δ' ὑπὸ σοῦ ἐπαινομένου τὰ μέγιστα. χορὴ δὲ καὶ παρ' ἄλλα σμικρὰ ἐνδοξα πράγματα παριστάμενα ὑπὸ σοῦ λεγόμενα, οὕτω μεγάλα φαίνεσθαι* (u. o. 227, 9).

Anaximenesnek ez az ízig-vérig panegyristának készült tanácsa a hasonlatokat illetőleg annyira hatott P.-ra, hogy végül az ő valóságosságot kereső fantáziája is fellengző utakra tévedt.

Hasonlatait eleinte még történeti tényre próbálja alapozni: Oblitine summus, ut nuper post adoptionem non desierit seditio, sed coeperit? (8, 5.)

A következtetésben azonban már érezhető Anax. erősen amplifikáló buzdítása: Inritamentum istud irarum et fax tumultus fuisset nisi incidisset in te (8, 5).

Ezeknek a fejezeteknek uralkodó gondolata az adoptio; köréje csoportosítja a szónok a fiatal Traianus encomiumát. Ezt a tényt akarja a szónok — teljes joggal — úgy feltüntetni, mint az egyetlen biztos kiutat a chaotikus közállapottokból. Ne is csodálkozzunk tehát, ha P. részint a maga lelkesedésétől fűtve, részint pedig a szertelenségre hajló görög elméletektől vezetve az adoptiót az istenek művének tünteti fel: non in cubiculo sed in templo . . . ante pulvinar Iovis optimi maximi adoptio peracta est . . . Sibi enim gloriam illam di vindicaverunt: horum opus illud, horum imperium (8, 1. 2).

Menandernél szinte szóról-szóra megtaláljuk ugyanezt a gondolatot: πολλοὶ τῷ μὲν δοκεῖν ἔξ ἀνθρώπων εἶσι, τῇ δ' ἀληθείᾳ παρὰ τοῦ θεοῦ πέμποντα, καὶ εἶσιν ἀπόρροιαὶ ὄντως τοῦ κρείττονος (i. m. 370, 21).

Az ifjúkornak szokatlanul részletes dicsőítését is csak azzal okolhatjuk meg, hogy P. az adoptionnak igen nagy jelentőséget tulajdonított. A szónok azt akarta bizonyítani, hogy milyen szerencsés volt Nerva az utódja megválasztásában. S ezzel a panegyricus céljának is teljes mértékben eleget tett. A fejtegetései alapján u. i. mindenkinek hódolattal kellett meghajolnia a császár előtt. Nem a vérszerinti kapcsolat, hanem a testi-lelki rátermettség emelte őt a birodalom élére: Nulla adoptati cum eo, qui adoptabat, cognatio, . . . nisi quod uterque optimus erat, dignusque alter eligi, alter eligere (7, 4). A menanderi hagyományban megtaláljuk ennek a gondolatnak a görög eredetijét: οὗτος γοῦν καὶ μόνος ἡξιώθη τῆς βασιλείας (i. m. 370, 5).

A szerénységen és engedelmisségen kívül azonban talál P. még egyéb kiválóságokat is az ifjú Traianus egyéniségében, de — amint már említettük — valamennyit szinte öntudatlanul is, vagy talán nagyon is öntudatos célzatossággal az adoptálás jelentőségének fokozására alkalmazza.

Részben azonban az elméletek beosztása is arra készítette a szónokot, hogy hosszasabban időzzön ennél a kornál. A görög minták u. i. megkívánták a panegyristától, hogy részletesen szóljon a dicsérendő személy előkelő neveltetéséről, ifjúvá serdüléséről. P. pedig éppen anyagának sajátos természete miatt nem emlékezhetett meg ezekről. Ő tehát csak a testileg és lelkileg egyaránt érett ifjút mutatja be hallgatóinak vonzó, ideális alakban.

Ilyen jellemvonása Traianusnak imperatorhoz illő erélye és határozottsága: Statim consedit omnis tumultus. Non adoptionis opus istud, sed adoptati fuit (8, 5). Ez azonban egyelőre csak rövid utalás Traianus hadvezéri sikereire. Bővebb kifejtésüket az elméleti utasítások a férfikor dicsőítése során ajánlják. Ennek megfelelően jár el P. is. Tehát, ha Traianus katonai pályájára akar rátérni, be kell

fejeznie az ifjúkor ünneplését. Azt pedig ő maga is érezte, hogy ebben a részben a görög paradigmák színes, változatos dicsőítő szempontjainak nem tudott eleget tenni. Anyag híjján szinte egy helyben toporog és az egyetlen fogható adatát, az adoptálást húzza újra elő. Először is Nervát ünnepli: *lucens gloria ingensque fama; cum abunde expertus esset, quam bene umeris tuis sederet imperium, tibi terras, te terris reliquit* (10, 6).

Ezt az adat-szegény részletet mégis encomium szempontjából egyik legsikerültebb fejezettel rekeszti be (11. c). Az adoptált ifjúról szól még egyszer, de olyan tipikusan panegyricus hangnemben, hogy a valóság szintjén induló fejezet egy Isokrates-szerű amplifikációban csúcsosodik ki.

Kezdődik pedig a fejezet egy hasonlattal. A görög elméletek u. is a hasonlatokat tartják az encomium egyik leg-hatásosabb eszközének: *δεῖ δὲ καὶ ἑτέρων νέων ἐνδοξοὺς πράξεις περιστάναι, καὶ ὑπερβάλλειν ταύτας ἐκείνων, τοῦ μὲν ἑτέρου τᾶλλάχιστα τῶν ὑπαρχόντων λέγοντα, τοῦ δ' ὑπὸ σοῦ ἐπαινουμένου τὰ μέγιστα.*⁴⁰

Hermogenes szintén hangsúlyozottan figyelmébe ajánlja a panegyristának az összehasonlítások döntő fontosságát: *μεγίστη δὲ ἐν τοῖς ἐγκωμίοις ἀφορμὴ ἢ ἀπὸ τῶν συγκρίσεων, ἢν τάξεις ὥς ἂν ὁ καιρὸς ὑφηγηῖται* (i. m. 13, 3).

A mesterek utasításának megfelelően jár el P. is, s ebben a fejezetben kettőt is találunk. Az egyik igen erőltetett. P. azt akarja bebizonyítani, mennyivel tisztább indítóokból tisztelte Traianus Nervát, mint a többi uralkodók az elődeiket: *Dicavit caelo Tiberius Augustum, sed ut maiestatis crimen induceret, Claudium Nero, sed ut inrideret, Vespasianum Titus, Domitianus Titum, sed ille ut dei filius, hic ut frater videretur. Tu sideribus patrem intulisti non ad metum civium, non in contumeliam numinum, non in honorem tuum, sed quia deum credis* (11, 1. 2).

A megokolás bizony nem a legmeggyőzőbb. Titus u. i. atyját egy áldásos és építő uralkodásban eltelt élet után épúgy tarthatta istennek, mint Traianus Nervát, akinek éppen

⁴⁰ L. 23. 1.

P. szerint szinte nem is volt más érdeme, minthogy — belátva aggkori tehetetlenségét — Traianust adoptálta. A hasonlat igen hálás lehet egy panegyrista számára, a mi felfogásunk szerint azonban teljesen üres, keresett tömjénezés. P., aki egyébként vigyázott amplifikálásaiban is a valószínűség látszatára, itt csak gyér alapot talált hozzá. Mielőtt azonban elítélnők érte, több enyhítő körülményt kell figyelembe vennünk.

Érthetően befolyásolták a görög paradigmák, amelyek tanácsaikkal sokszor az arcátlan hízelgés határait súrolják. Ez volt továbbá az encomium kizárólagos feladata és célja. Végül pedig, ha tekintetbe vesszük, hogy milyen vakmerő és alaptalan nagyításokat olvashatott P. Isokratesnál Euagorasról, akkor az ő tömjénező eljárását még mérsékeltnek kell mondanunk.

A másik összehasonlításának már megvan a történeti alapja: . . . (*hoc imperium*) (*derisui hostibus erat*), *quamdiu imperator is, cuius pulsus fugatique non aliud maius habebatur indicium, quam quod triumpharet. Ergo sustulerant animos et iugum excusserant nec iam nobiscum de sua libertate, sed de nostra servitute certabant ac ne inducias quidem nisi aequis conditionibus inibant legesque, ut acciperent, dabant. At nunc redit omnibus terror et metus et votum imperata faciendi* (11, 4. 5). S ezt Traianus fellépése eredményezte.

Ha az ifjú Traianus dicséretét összehasonlítjuk egy végső teljes áttekintésben a görög utasításokkal, főképp az anaximenesi és menanderi hagyományban található magasztalási tervezetekkel, P.-t határozottan mérsékeltnek kell mondanunk. Nem hasonlítja hőstét Romulushoz, Achilleshez, Kyroshoz.⁴¹ Óvakodott az émelyítő túlzásoktól vagy az átlátszóan keresett fogásoktól.

Bizonyos fokú művészi idealizálás azonban elkerülhetetlen volt, amit mi természetesen ma már dagályosnak érzünk. Az encomium kimondott célja azonban az ünneplés volt. Ez a cél pedig felhatalmazta a szónokot a valóság átszilizálására, sőt szentesítette a legkülönbözőbb eszközöket is. Az encomium elmélete is azt ajánlja, hogy a szónok aknáz-

⁴¹ Men. i. m. 370—371., Anax. i. m. 226. Hermogenes i. m. 12, 10.

zon ki minden dicsőítési lehetőséget. De ha tekintetbe vesszük, hogy ez az *enconium* az „*optimus princeps*“-hez volt intézve, akkor a szónok hódolatában meg kell éreznünk, hogy az nemcsak az elméletek rideg előírása, hanem a hálás alattvaló őszinte szava is.

Hogy összehasonlításunk teljes legyen, meg kell végül emlékeznünk arról, hogy Anaximenes az ifjúi évek dicséretét néhány szentencia-szerű szólással kívánja befejezni: *ἐπὶ τῇ τελευτῇ τοῦτον τοῦ μέρους γνώμας καὶ ἐνθυμήματα τάξωμεν* (i. m. 227, 22).

Ilyen általános érvényű, gnómius tömörségű megállapításként hat a szónok figyelmeztetése Traianushoz: *Habet has vices conditio mortalium, ut adversa ex secundis, ex adversis secunda nascantur* (5, 9). *Imperaturus omnibus eligi debet ex omnibus* (7, 6). *Difficilius est imperium partiri, quam deponere* (8, 4).⁴²

Egyesül bennük az epigramma rövidsége és találó volta a diszkrét, de biztos hatású amplifikációval. Lényegében csak egy közmondásszerű kijelentés, amelynek minden szava azonban Traianust, mint Nerva legméltóbb utódját ünnepli.

Végso megállapításunk tehát az, hogy P. minden módot felhasznált az ifjú Trianus dicsőítésére, figyelembe veszi a görög retorika enemű megállapításait, de nem triviális panegyrista. Legalább is igyekszik a *laudatio* émelyítő ízét valamely szellemes fordulattal enyhíteni vagy palástolni.

b) A férfikor.

α) Háborús évek.

A dicsőítési lehetőségek a leghatalmasabb arányban a férfikor tárgyalásakor nyílnak a panegyrista számára. Itt már P. is sokkal biztosabb talajt érzett a lába alatt, mint az előző részekben.

A görög elméletek feltűnő rövidséggel szólnak csak erről a korról. Vázlatszerű, általános utasításokat adnak a

⁴² Az utóbbit kikerekítve — Morillot nyomán — vettük önálló *γνώμη*-nak (De Plinii Minoris eloquentia 50).

szónoknak, ami azzal magyarázható, hogy ahány férfi, annyi-féle a pályafutása, működési köre. Az elméletek összeállítói tehát inkább csak irányelvekre szorítkoznak. „Da nun aber die einzelnen Gesichtspunkte des Lobes sich nicht bei jedem Gegenstande gleichmässig anwenden lassen, so musste die Theorie auch auf diesen Umstand Rücksicht nehmen und Winke an die Hand geben.“⁴³

A legszellemesebben kétségtelenül Anaximenes mutat rá ezekre a csavarható, mindenkire alkalmazható dicsőítési támpontokra: δεῖ δὲ τὸν εὐλογοῦντα δεικνύειν τοῖς λόγοις ὡς τούτῳ τῷ ἀνθρώπῳ ἢ τοῖς πράγμασιν ὑπάρχει τι τούτων ὑπ' αὐτοῦ κατεργασθὲν ἢ δι' αὐτοῦ πορισθὲν ἢ ἐκ τούτου ἐπισυμβαῖνον ἢ ἔνεκεν τούτου γινόμενον ἢ οὐκ ἄνευ τούτου ἐπιτελούμενον (i. m. 186, 18). Mindezt pedig három erény köré kívánja csoportosítani: ἃ διεπράξατο ὁ ὕψ' ἡμῶν ἐγκωμιαζόμενος ἀνὴρ, προθήμενός τὴν δικαιοσύνην πρῶτον, . . . αὐξήσαντες ἤξομεν ἐπὶ τὴν σοφίαν, . . . καὶ . . . τὴν ἀνδρείαν (i. m. 227, 25).

Hermogenes már négy fontos férfiúi erényt ismer: ἐρεῖς . . . ὅτι δίκαιος, ὅτι σώφρων, ὅτι σοφός, ὅτι ἀνδρεῖος (i. m. 12, 15).

Aristoteles még részletesebb: Μέρη δὲ ἀρετῆς δικαιοσύνη, ἀνδρεία, σωφροσύνη, μεγαλοπρέπεια, μεγαλοψυχία, ἐλευθεριότης, πραότης, φρόνησις, σοφία (Rhet. I 9, 5. 1366b 1).

Ezeknek az erényeknek kidolgozásával, a gondolatmenetbe való szerves beállításával csakis Menander kompendiuma foglalkozik. Az ő felosztása is négy erényt foglal magába: ἀρεταὶ δὲ τέσσαρές εἰσιν, ἀνδρεία, δικαιοσύνη, σωφροσύνη, φρόνησις (i. m. 373, 6).

Hogy azonban a kiválóságoknak és tetteknek ebben a tömkelegében valami rendszer legyen, P. először a háborús, majd a békés évek eseményeit tárgyalja. Az első rész tehát az ἀνδρεία (12. c—19. c), a második pedig a δικαιοσύνη, σωφροσύνη és φρόνησις ünneplése (20. c—88. c). Híven a görög mesterek utasításához: τὰς τοιαύτας τοῖνυν διαιρήσεις προάξεις δίχα εἰς τε τὰ κατ' εἰρήνην καὶ τὰ κατὰ πόλεμον. καὶ προθήσεις τὰς κατὰ τὸν πόλεμον . . . δεῖ γὰρ τὰς τῆς ἀνδρείας

⁴³ Volkmann i. m. 325.

πράξεις πρώτας λαμβάνειν ἐπὶ τῶν τοιούτων ὑποθέσεων εἰς ἐξέτασιν (Men. i. m. 372, 25).

Ennek megfelelően tér át P. Traianus uralkodásának előzményeire: háditetteire. Szem előtt tartja Hermogenes utasítását: *τὸ δὲ κυριώτατον αἱ πράξεις* (i. m. 12, 18). Az eseményeket azonban nem csupán közli, de nem is tárgyalja azokat kimerítő részletességgel. Ezek ugyanis csak az alapot adják, amelyekre P. a dicsőítő fejtegetéseit építi az események magasztaló leírása, hízelgő hasonlatok használata vagy tömör aforizmusok által.⁴⁴ A kiindulási pontot mindehhez a konkrét tettek adják. S P. helyes valóságérzéssel valóban ügyel is erre. Gondolatmenetében követi Hermogenest: *ἐν γὰρ τοῖς ἐπιτηδεύμασιν αἱ πράξεις, οἷον στρατιωτικὸν βίον ἐλόμενος τί ἐν τούτῳ κατέπραξε* (u. o. 12, 19).

Már az ifjúkor végén megpendítette P. ezt a tulajdonságot. Ez azonban csak a hallgatóság előkészítése volt. A későbbiekben újra visszatér P. a fiatal Traianus vezéri képességeinek dicsőítésére. Főkép bátorságát akarta kihangsúlyozni és az ismételt említés által annál jobban hallgatói emlékezetébe vésni. Fontos tulajdonság volt ez azon kor fejedelmében, aki egyben népének legfőbb hadvezére volt: *Non incunabula haec tibi, Caesar, et rudimenta, cum puer admodum Parthica lauro gloriam patris augeres nomenque Germanici iam tum mererere, cum ferociam superbiamque Parthorum ex proximo auditus, magno terrore cohiberes Rhenumque et Euphratem admirationis tuae societate coniungeres?* (14, 1.) P.-t ezekre a sorokra meggyőződése mellett a hagyomány határozott utasítása készíthette: *γῶριζεὶ γὰρ βασιλεῖα πλέον ἢ ἀνδρεία* (Men. i. m. 372, 30).

A mondatban egyébként a panegyrikus fogások egész sora egyesül. A szónok Traianust még félig gyermeknek mondja, mikor már babért aratott a parthus háborúban. Igaz, hogy Traianus abban az időben már 22 éves volt, ókori fogalmak szerint tehát már nem „puer“, de a panegyrikus eljárás minden nagyítást, módosított beállítást megengedett, ami a dicsérendő személy alakját még fényesebbé tette.

⁴⁴ Volkmann i. m. 343.

Ezenkívül pedig egy hatásos összehasonlításra is kínálkozott itt alkalom, amit P. már csak azért sem szalaszthatott el, mert az encomium hagyománya ezt szintén magasztaló eszköznek jelöli meg: *τίθει δὲ καὶ σύγκρισιν ἐφ' ἑκάστῳ τῶν κεφαλαίων τούτων, αἰεὶ συγκρίνων φύσιν φύσει καὶ ἀνατροπῇ ἀνατροπῇ καὶ παιδείαν παιδείᾳ* (Men. i. m. 372, 21).

Anaximenes is olyan fontosságot tulajdonít az összehasonlításoknak, hogy elméletében részletesen foglalkozik még ezek különféle típusaival is. Pszichológiai alapon fejtegeti, hogy mikor hatásos a párhuzamos, mikor pedig az ellentétes összehasonlítás: *εἴτα παριστάναι τὸ ὑπὸ σοῦ λεγόμενον καὶ παραβάλλειν πρὸς ἄλληλα, τοῦ μὲν ὑπὸ σοῦ λεγομένου τὰ μέγιστα διεξιόν, τοῦ δ' ἑτέρου τὰ ἐλάχιστα, καὶ οὕτω μέγα φανεῖται* (i. m. 187, 9).

A szónok követi is a tanácsot annál inkább, hiszen olyan szerencsés helyzetben volt, hogy Traianust párhuzamba állíthatta a fiatalon, tragikusan elhunyt, népszerű Germanicussal. S valóban a szellemes és csípős összehasonlítások egész sorát találjuk ebben a részben. Az első csoportba azok tartoznak, amelyekben a szónok Traianust párhuzamba állítja az ősi római kor nagynevű vezéreivel. Traianus trónraléptekor lecsendesedtek a lázongó provinciák. *Vident enim Romanum ducem unum ex illis veteribus et priscis, quibus imperatorium nomen addebant contecti caedibus campi et infecta victoriis maria* (12, 1). *Hac mihi admiratione dignus imperator vix videretur, si inter Fabricios et Scipiones et Camillos talis esset; tunc enim illum imitationis ardor semperque melior aliquis accenderet* (13, 4).

Összehasonlításaiban P. lehetőleg valamely tényleges esetre, vagy Traianus egy-egy jellemvonására támaszkodik, illetőleg ezt iparkodik imponáló színben feltüntetni. S a szónoknak ebben az eljárásában valami logikus tapintatot vehetünk észre. Túl konvencionálisnak, s éppen ezért valószínűtlennek tünnék fel beszéde, ha teljesen a görög panegyristák kitaposott útját járná. A túlzó tömjénezés nem tudta volna úgy megkapni a hallgatóságot, mert nem P. meggyőződéses lelkesedését érezték volna benne, hanem a sablonos utasítás

hatását. Míg a kiváló ősökkel való összehasonlítás sokkal közelebb állt a hallgatóság és — éppen diszkrétebb színezete miatt — maradandóbb hatást is gyakorolt.

Az összehasonlítások alkalmazása azonban P.-nál lényegesen változatosabb, mint ahogy azt a görög elméletek tervezik. Megtaláljuk u. i. nála az összehasonlítások másik típusát is. Nemcsak valamely kiváló vezérhez hasonlítja Traianust, hanem számító hatáskereséssel az előbbi idők gyengekező és tehetségtelen uralkodóját, sorozaos kudarcait állítja hallgatói elé, hogy az ellentétben Traianus kiválóságai annál jobban kitűnjenek (v. ö. Anax. i. m. 187, 11).

Kétségtelen, hogy a panegyrista számára az összehasonlításoknak ez utóbbi faja a hálásabb anyag. S ilyenféle összehasonlításainak éle mindig Domitianus ellen irányul. Ez az uralkodó u. i. még élénken élt a hallgatók lelkében, s uralkodásának második fele annyira tele volt borzalmakkal és szégyenteljes esetekkel, hogy sötét emléke még tündöklőbbé tette Traianus alakját.⁴⁵ Ez a komor háttér csak fokozta az új császár értékét. Az ő uralma alatt, akinek hadvezéri talentuma a legnagyobbakéval vetekszik, nem kell félni vesztes háborúktól, megalázó békétől: *Accipimus obsides ergo, non emimus nec ingentibus damnis inmensisque muneribus paciscimur, ut vicerimus* (12, 2).

Ezeket a Domitianus rovására menő hasonlatokat azonban P. mindig Domitianus nevének említése nélkül mondja el. S hogy mennyire benne izzott még a lelkekben Domitianus zsarnoksága, mutatja az, hogy P. bátran célozhatott névtelenül is ezekre a gyászos emlékü esetekre. Mindenki tudta, kiről van szó.

Az egybevetéseket kereső panegyristának ez a történeti időpont igen szerencsés volt. A mult távlátában megszépülve ragyogtak fel a nagy ősök, mint kínálkozó alkalmak az eszményítő összehasonlítások számára. A közelmult viszont annyira sívár, véres és szégyenteljes volt, hogy éppen közvetlen közelsége miatt keltett vágyat egy dicsőségesebb és emberségesebb kor után.

⁴⁵ Gsell: *L'empereur Domitien* 262—75.

P. érezte ezt a lélektanilag alkalmas pillanatot és még finomabb formában s rejtettebb éllel folytatja ezt az összehasonlítás-sorozatot tovább: Traianusnak, aki egész fiatalságát katonái között töltötte, nem kell félnie katonai pártütéstől. Serege félelemteljes bizalommal csüng vezérén. Viszont még mindenkinek élénken emlékezetében volt a claudiusi dinasztia polgárháborúja, továbbá a Flaviusok utolsó évei. Az erélytelen uralkodók idején egymást érték a lázadások, megingott a császári tekintély, lezüllött a katonai fegyelem.

S így tudjuk igazán megérteni, milyen beszédes lehetett a közönség számára P. egybevetése. Traianust magasztalja azzal, hogy a biztos jelenből visszapillant a viharos multba, amelyből a császár a birodalmat kimentette. A polgárok tekintete észreveszi a megnyugtató különbséget a két kor között, de a panegyrista sem tagadhatja még önmagát. A helyzet maga kínálja, hogy a mult és jelen között párhuzamot vonjon. Ezt mindenki annyira természetesnek tarthatta, hogy aligha jutott valakinek is eszébe a panegyristát céltudatosan számító hatáskereséssel vádolni. Pedig ő egyenesen kikeresi Domitianus gyengeségeit s ezekkel állítja szembe Traianust, mint a legideálisabb uralkodói egyéniségét: *non is princeps, qui sibi inminere, sibi intendi putet, quod in hostes paretur; quae persuasio fuit illorum, qui hostilia cum facerent, timebant* (18, 3).

Ebben a néhány mondatban P. a hagyományos minták szűkszavú utasítását mesteri tökéletességgel valósította meg. Szinte teljesen sikerült elrejtetni, hogy ő itt is a görög elméletek nyomán jár. Finom tapintattal szerkeszti meg összehasonlításait, amelyek a mult komor emlékével a jelen fényét vannak hivatva felfokozni. De bebizonyította összehasonlításai által azt is, hogy nem *csak* felhasználta a görög mintákat, hanem tudatosan hozzáformálta azokat a császár személyiségéhez, a római helyzethez és kora történeti hangulatához.

A haditettek színes előadásához azonban nemcsak a szemléltető összehasonlításokat ajánlják az irodalmi minták, hanem felhívják a szónok figyelmét a példák hatásos voltára is. Az összehasonlítás u. i. csak megközelítőleg fedi a tényt; párhuzamot

von, de ezt a párhuzamba állítást már eleve befolyásolja a szónok dicsőítő célzata. Sokkal realisabb dicsérő motívum a példa. Ennek mindig a valóság alapján kell mozognia. A fejedelem életéből vett eseteket mond el. Bár az encomium dicsőítő tendenciája is teljes mértékben érvényesülhet benne. A valóság ugyanis ezekben a paradigmákban valamilyen stilizált, idealizált alakban jelenik meg előttünk.

A menanderi hagyomány őrizte meg számunkra az encomiumnak ezt a követelményét: *τοιαῦτα ἀνερῶν τὰ παραδείγματα, εἰς τὴν Ῥωμαίων ἢ ἡ βασιλείων τις καὶ στρατηγῶν καὶ Ἑλλήνων ἐνδοξοτάτων* (i. m. 372, 23). Ez utasításnak megfelelően P. több apró, de jellemző esetet mond el Traianus katonaeletéből.

Az előrelátó, számító hadvezér példáját adta Traianus, amikor a Dunamelléki barbárokat szinte csak az időjárás változásainak ügyes kihasználása által győzte le: *nostra agmina percursare ripas et aliena occasione, si permitteres, uti ultroque hiemem suam barbaris inferre gaudebant* (12, 4).

Traianus azonban nemcsak zseniális hadvezér, hanem példakép is a katonai érényekben serege előtt: *apud milites quam admirationem quem ad modum comparasti? cum tecum inediam, tecum sitim ferrent, cum in illa meditatione campestri militariibus turmis imperatorium pulverem sudoremque misceres...* Non tibi moris tua inire tentoria, nisi commilitonum ante lustrasses, nec requiem corpori nisi post omnes dare (13, 1. 3).

A harcban a legfontosabb tulajdonság a bátorság. A hadvezért, a haditetteket dicsőítő szónoknak tehát erre kellett elsősorban súlyt helyezni. De mi is imponált volna jobban a római hallgatóságnak, mint a császár rettenthetetlen, katonás egyénisége. Nem szabad továbbá szem elől téveszteni azt a szerencsés körülményt sem, hogy Traianus előtt a tehetetlen, erélytelen császárok egész sora ült trónon, ami által csak még jobban kidomborodott Traianus hadvezéri lángelméje.

Mindez pedig bőségesen adott anyagot a panegyristának, és P. mindenütt megtalálta a módját, hogy belevonja fejtege-

téseibe a bátor hadvezérnek dicséretét. Sőt legtöbbször arra is volt gondja, hogy magasztaló szavain észre ne lehessen venni a keresettséget, hanem a gondolatmenet természetszerű folyományának tűnjének fel.

Hadjáratainak elmondásába beleszővi a csodálkozó alattvaló felkiáltását, ami voltaképen azonban a tudatos panegyrista ügyes fogása: *Multum est, quod perseverasti, plus tamen, quod non timuisti, ne perseverare non posses* (14, 4).

Különösen alkalmas ez a passus a nemzeti büszkeség felkeltésére. P. írói talentumát bizonyítja az a szemfényvesztő leleményesség, ahogy ő az előírások élettelen vázlattervezetét a római lélek habitusához s egyben a való helyzethez alkalmazni, esetleg formálni tudta. A hadvezéri képességek dicsőítésével kapcsolatban u. i. határozottan hangsúlyoznunk kell, hogy az amplifikáció meg is felel a történeti igazságnak. Traianus eddigi katonai pályája igazolja a szónoknak római öntudattól duzzadó fenyegetését: *Quodsi quis barbarus rex eo insolentiae furorisque processerit, ut iram tuam indignationemque mereatur, ne ille, sive interfuso mari seu fluminibus inmensis seu praecipiti monte defenditur, omnia haec tam prona tamque cedentia virtutibus tuis sentiet, ut subdisse montes, flumina exaruisse, interceptum mare inlatasque sibi non classes nostras, sed terras ipsas arbitretur* (16, 5).

Egyéni bátorságban is eszményképe Traianus katonáinak. Az ókori haditechnika u. i. megkívánta, hogy a vezér ne a főhadiszállásról irányítsa a harcot, hanem személyes jelenlétével. Ilyennek ünnepli a császárt a lelkesedéstől izzó hangú 17c: *si quis regum venire in manus audeat nec modo telorum tuorum, sed oculorum etiam minarumque coniectum toto campo totoque exercitu opposito perhorrescat* (17, 3).

Hogy ez a kijelentés milyen hatásos és jelentőségteljes volt a századvégi rómaiaknak, megérthetjük, ha meggondoljuk, hogy a Traianust megelőző csaknem egész században nem volt olyan fejedelem — Vespasianust kivéve — a birodalom élén, aki mint hadvezér is megállta volna a helyét. Az esetleges sikereiket hadvezéreiknek köszönhatték.⁴⁶ Ez a

⁴⁶ A. Domaszewki: *Geschichte der röm. Kaiser* II 29, 161.

helyzet változott meg Traianus trónraléptével. P. szavait tehát itt is a meggyőződés fűtötte, amelynek természetes tápot adott a hagyomány utasítása is.

Ha a görög szónokoknak az encomium összeállítására vonatkozó utasításait olvassuk, szinte csodálkozva látjuk, milyen fortélyos előrelátással gyűjtöttek össze minden motivumot, amelynek alapján az ünnepelt személy valamilyen szempotból is dicsérettel halmozható el. A legjelentéktelenebbnek látszó dologban is észrevesznek valami nyomot, amelyen haladva új oldalról vetíthetnek fényt egy-egy kiváló tulajdonságra. Így pl. Menander az elméleti összefoglalásában feltűnő részletességgel fejti ki, milyen hatásos lehet, ha a panegyrista színes aprólékossággal a hallgatóság elé állítja azokat a vidékeket, helyeket, amelyeken a fejedelem harcolt: *διαγράφεις δὲ ἐν ταῖς πράξεσι ταῖς τοῦ πολέμου καὶ ῥύσεις καὶ θέσεις χωρίων, ἐν οἷς οἱ πόλεμοι, καὶ ποταμῶν δὲ καὶ λιμένων καὶ ὁρῶν καὶ πεδίων, καὶ εἰ ψιλοὶ ἢ δασεῖς οἱ χώροι, καὶ εἰ κρημνώδεις* (i. m. 373, 17).

Az ötlet valóban jól jött P.-nak. Nagyszerűen ki tudta u. i. ezt Traianusszal kapcsolatban aknázni, akiről köztudomású volt, hogy fiatalkorában Syriában, császárrá választásakor pedig Germaniában harcolt.

Először csak általánosságban utal erre a szónok (14, 1). Ez azonban még csak bevezetés, rövid figyelemkeltés. A hangulat ügyes előkészítése után tér rá P. a vidékek, a csaták színhelyének szemléltetésére, híven a panegyricus alapelvehez: *προαιρέσεων καὶ πράξεων ἐνδόξων ἀξίως* (Anax. i. m. 186, 10). Az *ἀξίως*-t pedig P. úgy értelmezi, hogy Traianus hadjárait csak a veszélyes oldalukról mutatja be. Nem nagyít, de eleve csak a nehézségeket állítja elénk s így Traianus utait Hannibal vakmerő vállalkozásával tudja egy vonalba emelni: *Germaniam Hispaniamque cum plurimae gentes ac prope infinita vastitas interiacentis soli tum Pyrenaeus, Alpes inmensique alii montes, nisi his comparentur, muniunt dirimuntque* (14, 2) . . . *Tribunus vero disiunctissimas terras teneris adhuc annis viri firmitate lustrasti iam tunc praemonente fortuna, ut diu penitusque perdisceres,*

quae mox praecipere deberes . . . Cognovisti per stipendia decem mores gentium, regionum situs, opportunitates locorum et diversam aquarum caelique temperiem, ut patrios fontes patriumque sidus ferre consuesti (15, 1. 3).

Volt azonban P.-nak ezekkel a helyi leírásokkal még egyéb célja is. Hatásos apotheózist lehetett rájuk építeni. Quintilianus őrizte meg számunkra az encomiumnak azt a tételét, hogyan kell fejedelmeket haláluk után dicsőíteni: inter quae numeraverim ingeniorum monumenta, quae saeculis probarentur.⁴⁷ Ez alapon színezi P. a képet tovább és fonja köré már most az utókor kegyeletes csodálatát: Veniet ergo tempus, quo posteri visere visendumque tradere minoribus suis gestient, quis sudores tuos hauserit campus, quae refectiones tuas arbores, quae somnum saxa praetexerint, quod denique tectum magnus hospes impleveris, ut tunc ipsi tibi ingentium ducum sacra vestigia isdem in locis monstrabantur (15, 4).

Ezekben az apró meglátásokban, ahogyan P. a különböző és sokszor sovány adatokban észreveszi, hogyan lehet azokat formálni, csavarni, míg a legtalálóbbs dicsőítő szövegmokká lesznek, csillan meg igazi fényében P. szónoki rátermettsége. Bár mi túlzónak tartjuk ezt a hangnemet, de az ókori embernek lényegesen más fogalmai voltak a hódoló dicsőítésről. Náluk bevett, sőt felkapott műfaj volt a hatalom boldog birtokosait a csillagok közé emelni. Ezért elővételezhette Traianus már életében az utókor tisztelő rajongását.

P.-t nem érheti a szolgalelkűség vagy az alaptalan hízélgés vádja, ha a mi irodalometikánkat mutatis mutandis alkalmazzuk eljárására. Ő a senatus megbízásából beszélt. Elődei, sőt mesterei befolyásától nem függetleníthette magát, de ez nem is lett volna ajánlatos. Az ő korában már annyira divatosak voltak a közkézen forgó encomium minták, hogy felhasználásukon senki nem ütközött meg. Ezek pedig a káprázatos hatást tűzték ki célul a panegyrista elé, s P. ennek maradéktalanul eleget is tett.

Traianus katonai pályafutását magasztaló fejezetekkel

⁴⁷ i. m. III 7, 18.

kapcsolatban egy érdekes megfigyelést tehetünk. Jellemző a békés lelkületű P.-ra, hogy sohasem bocsátkozik a csaták részletes leírásába. Röviden utal egy-egy haditettre — amint már fentebb láttuk — de tovább nem megy, pedig ezen a téren igen gazdag a hagyomány. Menander ajánlja a gyalogos, lovas és hajóscsaták leírását, sőt példákat is hoz fel, amelyeket a szónok e részletek kidolgozásában követhet (i. m. 373, 25).

P. azonban aránytalanul rövidebbre szabja a háborús tettek dicséretét, mint a férfiúi évek másik irányú tevékenységének, a békés építőmunkának ünneplését. S a haditettek 8 fejezetében sem kimondottan csak az *ἀνδρεία* kidomborítása a vezérszemponthoz. Ezt P. teljesen elintézettnak tartja a bemutatott esetek kifejtésével, amelyekre a koronát egy igazi triumphusnak vatesi látomásban való átélése teszi.

A haditettek befejezéséül ajánlják az elméletek a diadalok, sikerek magasztalását: *ἐπάξεις πάλιν καὶ ἄλλα κατορθώματα, καὶ τρόπαια τροπαίοις συνάψεις, καὶ νίκαις νίκας* (u. o. 374, 19). Ennek megfelelően a korábbi imperatorok dicsőséges diadalmeneteit álmódja vissza a szónok s reméli, hogy lesz is benne részük Traianus uralma idején: *Videor iam cernere non spoliis provinciarum et extorto sociis auro, sed hostilibus armis captorumque regum catenis triumphum gravem, videor ingentia ducum nomina nec indecora nominibus corpora noscitare, videor intueri inmanibus ausis barbarorum onusta fercula et sua quemque facta vinctis manibus sequentem, mox te ipsum sublimem instantemque curru domitarum gentium tergo, ante currum autem clipeos, quos ipse perfoderis* (17, 1. 2).

A hadvezéri tevékenységet azonban nemcsak az *ἀνδρεία* szempontjából lehet dicsőíteni; igen nagy szerepet játszik benne a *φρόνησις* is. S a menanderi hagyomány feltűnően kiváltságos helyet biztosít ennek a tulajdonságnak a haditettekben is. *ἐν ταῖς πράξεσι τοῦ πολέμου τὰ κατὰ τὴν ἀνδρείαν ἐρεῖς καὶ τὰ τῆς φρονήσεως* (i. m. 373, 14). . . . *εἰ κοινὰ τινὲς εἰσι τῶν πράξεων τῶν τε κατὰ τὸν πόλεμον καὶ κατ' εἰρήνην ἀρετῆς μιᾶς, ὥσπερ ἐπὶ τῆς φρονήσεως φρονήσεως γὰρ ἐστὶ καὶ τὸ στρατηγεῖν καλῶς ἐν τοῖς πολέμοις* (u. o. 373, 9).

Traianus is sikereit nemcsak a nyers erőnek, számbeli fölénynek, hanem előrelátásának, okos tervezgetésének köszönhetette. Nyitott szemmel járt már ifjúkorában a különböző tartományokban, hogy tápasztalatokat gyűjtsön arra az időre, amikor majd ő lesz a sereg gondolkozó, tervező esze (15, 1).

Anaximenes, aki a férfikor dicsőítésére vonatkozólag csak néhány vázaltszerű útbaigazítást ad, szintén fontosnak tartja, hogy a szónok emlékezzék meg az illető személy bölcsességéről: *αὐξήσαντες ἤξομεν ἐπὶ τὴν σοφίαν* (i. m. 227, 27). Menander már a nüanszokra is kiterjeszkedik: *αὐτὸς ἦν ὁ διαταττόμενος, αὐτὸς ὁ στρατηγὼν, αὐτὸς ὁ τὸν καιρὸν τῆς συμβολῆς εὐρίσκων, σύμβολος θανμαστός* (i. m. 374, 23), *τοῦ βασιλέως ἐκφράσεις μάχης καὶ περιθήσεις ἄπασαν ἰδέαν καὶ ἐπιστήμην* (u. o. 374, 1). Imponáló színben valóban csak úgy lehet feltüntetni a hadvezér alakját, ha megemlékezünk nagy koncepciójú terveiről, zseniális elgondolásairól.

Érthető részletességgel merül bele P. ennek a tulajdonságnak kifejtésébe. Talán az ő gyengéd egyénisége a magyarázata ennek. Már utaltunk arra, hogy az encomium egész beosztása, a békés tevékenység javára való aránytalanság a véres harcok leírásával szemben, hűen tükrözi P. egyéniségét. Érdekes megfigyelní ezekben a fejezetekben milyen nagy különbség van P. és Xenophon vagy Isokrates vezéri portréja közt. Ezeknél a csaták részletes és színes leírását kapjuk, amelyeknek ellenállhatatlan hőse Agesilaos illetve Euagoras.⁴⁸ P. azonban egész más szempontok szerint halad. Az ő lelki habitusa olyan beállítottságú, hogy a császár érdemeit elsősorban az építő, szervező munkásságban látja, s amennyiben kénytelen a hagyományos eljárás miatt a zivataros hadi élettel is foglalkozni, igyekszik ennek a véres színeit enyhíteni. Ezt a célt szolgálja a sok aforizmus-szerű megállapítás és a józan belátásnak hangsúlyozása.

A beszéd megtartásakor voltak éppen folyamatban a tárgyalások Decebal dák fejedelemmel. S így a szónoknak magától kínálkozott az alkalom, hogy himnuszt zengjen a császár békeszeretetéről és humánus uralkodónak tüntesse

⁴⁸ Xen. Ag. 13, 28—32, II 9—16; Isokr. Euag. 30—32, 36, 60—62.

fel. Itt is a valóság talajáról indul el, de lelkesedése (esetleg a görög minták tanácsai is!) túlzásokra ragadják.

Bár a császár egész katonai pályáját a hadidicsőség ragyogja körül, céltalan vérontással meg nem vádolható: Sed tanto magis praedicanda est moderatio tua, quod innutritus bellicis laudibus pacem amas nec... ex occasione omni quaeris triumphos. Non times bella, nec provocas. Magnum est, imperator Auguste, magnum est stare in Danubii ripa, si transeas, certum triumphi nec decertare cupere cum recusantibus; quorum alterum fortitudine, alterum moderatione efficitur. Nam, ut ipse nolis pugnare, moderatio, fortitudo tua praestat, ut neque hostes tui velint (16, 1, 2, 3).

Retorikai és lélektani szempontból egyaránt igen sikerült fejezet. Az antitézisek merész sora, a váratlan gondolatfordulatok hatásosan előkészítik az érdeklődést a fejezet második fele számára. Itt újra finom, de éles vágást mér P. a tehetetlen és dicsőségvágyó Domitianusra. Vége a látszat-triumfusoknak, a komédiás felvonulásoknak, a vérszomjas és tehetetlen hatalmivágy tombolásának: Accipiet ergo aliquando Capitolium non mimicos currus, nec falsae simulacra victoriae, sed imperatorem veram ac solidam gloriam reportantem... Pulchrius hoc omnibus triumphis (16, 3).

Ez a békés engedékenység azonban még nem jelenti a nagy imperatorok és legendás hírók legiók vitézségének kiapadását, hanem az igazi emberi értelemben vett *virtus* magasabbrendű kiteljesülését. S a hagyomány is sürgette ennek ünneplésére a szónokot.

A görög retorika nyomát ismerjük fel tehát panegyricusunkban az emberséges hadvezér arculatának megrajzolásában is. Ez ugyanis útmutatásaiban számító előrelátással kiterjeszkedik arra az eshetőségre is, ha a szónoknak nem véreskezű, hanem békés hajlamú hadvezért kell dicsőíteni: μετὰ τὸ τέλος τῶν πράξεων ἢ καὶ πρὸς τῷ τέλει τῶν πράξεων ἐρεῖς τι καὶ περὶ τρίτης ἀρετῆς, λέγω δὴ τῆς φιλανθρωπίας (Men. i. m. 374, 20).

A humanitas kidomborításával azonban nem akarja P. Traianust bátoratlan, erélytelen fejedelemnek feltüntetni. Ezért

hangsúlyozza még egyszer, hogy Traianusban a rettenhetetlen bátorság és a bölcs mérséklet oldódnak fel harmonikus szintézisben: *Meruisti proxima moderatione, ut quandocumque te vel inferre vel propulsare bellum coegerit imperii dignitas, non ideo vicisse videaris, ut triumphares, sed triumphare, quia viceris.*⁴⁹

A háborús évek dicséretét a katonai fegyelem helyreállításával foglalkozó fejezetek zárják le. S ezekben már előreveti árnyékát a következő részek hangulata, s egyben igazolást nyer az a fentebbi észrevételünk, hogy P. — bár kénytelen az elméletek utasításának megfelelően Traianusról mint hadvezérről megemlékezni — de a vérzivataros harcmezők öldöklő titánja helyett inkább a római hadsereg újjáteremtőjét, az izmos kar helyett a gondolkozó elmét és fegyelmező akaratot mutatja be. Kifejezetten az egyik elmélet sem emlékezik meg erről a dicsőítési szemponttól, mi azonban úgy véljük, hogy ez is a hadvezérnél megkövetelt *φρόνησις* egyik megnyilvánulási formája. A triumfusok nélkülözhetetlen feltétele u. i. a jól-szervezett, fegyelmezett hadsereg. Traianus körületekintő gondosságát bizonyítja, hogy ezen a téren is az utolsó évszázad alatt beszünenkezett bajok orvoslásához látott. Személyes példájával, egyéniségének varázsával hamarosan megváltoztatta a dekadens szellemet: *Quam speciosum est, quod disciplinam castrorum lapsam extinctam refovisti depulso prioris saeculi malo, inertia et contumacia et dedignatione parendi* (18, 1). A hatás csak fokozódik az összehasonlítás által (18, 3. lásd 32. old. !), amely a hallgatóságot a mult visszaéléseire emlékeztette. Már többször láttuk, hogy P. az összehasonlításokban rejlő diszkrét, de hatásos dicsőítő momentumot kiaknáztatlanul soha nem hagyta — főképp amikor történetileg annyira igaz, lélektanilag annyira megkapó s így irodalometikai szempontból is teljesen megengedett volt.

A hadvezéri tevékenység dicsérete ezzel be is fejeződik. Összehasonlítva ezt a szűkreszabott részt a békés évek 68. fejezetével, észrevehetjük, hogy P. nem erre a részletre akarta

⁴⁹ 17, 4. A célzás a dák hadjáratot megelőző tárgyalásokra vonatkozhat. (Domaszewski i. m. 173.)

encomiumát alapozni. A hagyomány idevonatkozó utalásai a legszellemesebb tanácsokat adják, (a menanderi összefoglalásban három oldal!) hogy a szónok milyen tulajdonságok és tettek kiemelésével fonhat corona bellica-t a fejedelem homloka köré. S Traianus személye az ilyenfajta encomium számára annál is alkalmasabb lett volna, mert hiszen egész eddigi nyilvános tevékenysége hadjáratokban, hadvezetésben merült ki. Ha tehát P. a hadvezért akarta volna magasztalni, meglett volna erre minden lehetősége. Szempontokat bőségesen talált volna a görög elméletekben. Hasonló felépítésű beszédet pedig olvashatott Isokratestól vagy Xenophontól, s Traianussal kapcsolatban is ez lett volna a legkézenfekvőbb.

P. azonban mellőzi az elméleti hagyomány kecsegtető ajánlatait, nem írja le, hogy állította csatasorba Traianus a legióit, hogy kerülte el az ellenség cselvetéseit. Nem részletezi a lovas, gyalogos és tengeri csaták borzalmait, nem szólal-tatja meg a harctereket, a folyókat, hogy magasztalják a fejedelem páratlan vezéri adottságait (Men. i. m. 373—74). Az ő célja más volt. Irodalmi és pszichikai okok miatt beszél ezekről is, azonban — polgártársai titkos vágyát felismerve — a maga igazi feladatát a következőkben látja kitűzve.

β.) *Békeévek* (c. 20—80).

Már a fentebbiekben szóltunk arról, hogy P. a rétor-iskolák elméleti összefoglalásait beszédében csak alapul vette, s nem szükségképeni normának. „Zelosis“-sá magasztosítva találjuk nála a dionysioszi „mimesis“-t. A „fidus interpres“ lekicsinylő bélyegét akarta elkerülni, s ezért a hagyománynak eddig követett vonalától egy merész ívű kitérést iktatott be a háborús évek után. S vállalkozása a horatiusi „sibi convenientia finge“ elvének szellemes, találó és eredeti megvalósítása. Ezzel az 5 caputra terjedő részlettel ezért külön kell foglalkoznunk.

Történeti alapja ez: Traianus császárrá választásakor nem volt Rómában, hanem még Germániában volt elfoglalva. Csak 99 tavaszán vonult be Rómába.⁵⁰ P. észrevette, hogy

⁵⁰ Ferrero: Das alte Rom. 636.

ez a körülmény igen alkalmas lesz arra, hogy beszédjébe színező epizódként *λόγος επιβατήριος* és *προσφωνητικός* formájában beszöjje. Az elméleti hagyományban ugyan mint külön, önálló panegyricus-műfaj szerepelt a *λ. επιβατ.* és *προσφ.*, ép-úgy mint a *λ. βασιλικός*. Az új állomáshelyére bevonuló tisztviselő üdvözlése volt. A szónok a város örömét tolmácsolja benne s egyben ünnepli az új tisztviselőt.⁵¹ A hagyomány részletesen fel is sorolja az idevágó magasztaló motívumokat (Men. i. m. 378—88).

P. számára adva volt ez a helyzet, s ő Traianus arc-képének tökéletesebb ábrázolása céljából beleillesztett a férfikor magasztalásába, ebbe a rugalmas és könnyen bővíthető részbe egy miniatűr-panegyricust. Neki, akinek szónoki képzettsége szinte teljesen a görögség jegyében állt, azonnal feltűnhetett, hogy művébe szervesen beiktatható a *λ. επιβατήριος* és *προσφωνητικός* néhány jellegzetes gondolata.

Írónk tehát eltér a szokásos kompozíciótól, helyesebben a készen olvasott mintától, s a panegyricus elvnek megfelelően úgy emlékezik meg a bevonulásról: *δοτιτέρως ἂν μεῖζον ἤ, τόνδε τὸν τρόπον αὐτὸ λέγειν* (Anax. i. m. 188, 4). Az egész kitérésről úgy érezzük, hogy ezt P. mint szónoki bravúrt a magához hasonló irodalom-ínyenceknek szánhatta, akik kétségtelenül a legnagyobb élvezettel olvasták és fedezték fel itt a két testvérbeszéd szellemes összeolvasztását.

A *λ. επιβατ.* elméletében megkövetelt *γένεσις, παιδεία* dicsőítése P. beiktatásában érthetően elmarad. A továbbiakban a szónoknak meg kell emlékeznie a város nagy öröméről, hogy ilyen kiváló férfi került az élére: *δεῖ συνηδόμενον φαινεσθαι ἢ ταῖς πόλεσιν, ὅτι θανμάσιόν τινα καὶ ἐπαινούμενον ἄρχοντα δέχονται, ἢ τῷ ἄρχοντι, ὅτι ἐπ' ἀγαθῇ τινι μοίρᾳ ἦκει* (Men. i. m. 378, 4).

A város örömteljes hangulatának leírásával kezdi P. is kitérőjét: *Iam te civium desideria revocabant, amoremque castrorum superabat caritas patriae* (20, 1). Ez azonban még csak bevezető utalás a nép boldogságára. Rövid időre félbeszakítja P. ezt a gondolatot, de csak jól kitervezett hatás-

⁵¹ Volkmann. i. m. 348.

keresésből, melynek célja, hogy majd a másik megemlétkor annál jobban kidomborodjon ez a *περιχαράεια*.

A következő fejezetben u. i. visszatér P. ehhez a motívumhoz és szinte ódai lendülettel, a szónoki allűrök megszédítő felvonultatásával idézi fel újra Traianus bevonulásának felejthetetlen hangulatát: *Ac primum quidem qui dies ille, quo expectatus desideratusque urbem tuam ingressus es! Iam hoc ipsum, quod ingressus es, quam mirum, quam laetumque!* (22, 1.)

Mivel pedig a hagyomány meglepő fontosságot tulajdonít az örömteljes fogadtatás részletezésének: *μετὰ δὲ ἐρεῖς τὰ ἐκ περιχαρείας* (Men. i. m. 381, 28) *δοκεῖ δὲ περιττὸν ἔχειν ὁ ἐπιβατήριος λόγος κατὰ τοῦ προσφωνητικοῦ τὸ ἐκ περιχαρείας κεφάλαιον μετὰ τὰ προοίμια, καὶ ταῦτα ἐκ περιχαρείας λαμβανόμενα* (Men. i. m. 382, 1), ezért P. is felkiséri a császárt alattvalói boldog hódolata közepette a Capitoliumra: *Ubi vero coepisti Capitolium ascendere, quam laeta omnibus adoptionis tuae recordatio, quam peculiare gaudium eorum, qui te. primi eodem loco salutaverunt imperatorem* (23, 4. Erről a salutatio-ról lásd 19—20 old.).

Az elragadtatásnak valóban meg is van az oka — hangsúlyozzák az elméletek: *μνημονεύσεις . . . τῶν πράξεων . . . καὶ εἰ τύχοι ἄρξας ἑτέραν ἀρχὴν καὶ ἐνδόξους ἔχει τὰς πράξεις, τῶν τότε πράξεων* (Men. i. m. 415, 18). Mivel azonban P. már kimerítette Traianus régebbi tetteinek dicséretét, csak a közelmúltba tér ez alkalommal vissza. A császár germániai imperatorságáról emlékezik meg: *Nullus in exigendis vehiculis tumultus, nullum circa hospitia fastidium; annona quae ceteris; ad hoc comitatus accinctus et parens* (20, 3).

Ebben az egyszerű megjegyzésben igen sokat mondott P. az első századvégi római polgárságnak. Az emberséges, belátó, méltányos uralom eljöttét hirdette a több évtizedes önkényes, szeszélyes, félelmetes tirannizmus után. A szónok tehát polgártársai félő reménykedéseinek boldog beteljesülését hirdeti Traianus bevonulásakor. Pszichológiai szempontból aligha állíthatta volna vonzóbb színben hallgatói elé Traianust, mint a humanitas tógájában.

Mindezzel pedig kettős célt akartak elérni a retorika elmélkedői: Indokolják a fogadtatás örömét, másrészt pedig a lakosság vonzalmát igyekeznek megnyerni vele az új fejedelem számára. Ezek az apróságoknak látszó kis utalások mutatják, hogy a retorika esztétái milyen alapos körütekintéssel dolgoztak. Mennyire kiterjedt a figyelmük minden olyan szempontra, amely a különböző esetekben megemlíthető vagy kidolgozható lehet; s ha hozzávesszük, hogy az emberi lélek milyen alapos ismeretével készültek ezek a beszédtervezetek, mennyire számolnak az emberi gyengékkel: a hiúsággal és a tömeg szuggesztibilitásával, könnyen megérthetjük, miért hatottak ezek az esztétikák olyan kötelező erővel 3–4 évszázad távlatában is a finom műzslésű P.-ra.

A szónok lelkébe nem láthatunk be. Külső objektív bizonyítékot nehéz volna felhozni arra, hogy mit mond csak a hagyományos konvenciók miatt, és mit őszinte meggyőződésből. A belső szubjektív meggondolások azonban azt látszanak igazolni, hogy ez a feltűnően lelkes hang, ez a patetikus felbuzdulás nem lehet *csak* az élettelen utasítás hatása. Itt P.-ből a felszabadult lelkű római polgár beszél; az élet ihlette és ragadta enkómisáló túlzásokra. Ezt pedig egy panegyristánál elítélni nem lehet. Utóvégre P. nem korhű történeti tudósítást akart adni, hanem panegyricust tartott.⁵² S ilyen szemszögből nézve milyen más színben tűnnek feleltünk a szónok szavai: Te parvuli nescere, ostentare iuvenes, mirari senes, aegri quoque neglecto medentium imperio ad conspectum tui . . . prorpere. Alii se satis vixisse te viso, te recepto, alii nunc magis esse vivendum praedicabant. Feminas etiam tunc fecunditatis suae maxima voluptas subiit, cum cernerent, cui principi cives, cui imperatori milites peperissent (22, 3).

Ki ne ismerné fel ezekben a λ. *εὐπατρίστος* vitathatatlan nyomait. Főkép, ha a fejezet utolsó mondatát összehasonlítjuk

⁵² A mai történetírás már túlhaladott álláspontnak tekinti Traianus uralmát P. panegyricusa alapján tárgyalni. Ferrero már a legnagyobb mérséklettel használja csak fel P.-t. Szónokunk mint történeti forrás inkább csak a XIX. sz. adathiánnyal küzdő historikusai előtt volt számottevő.

a hagyomány ide vonatkozó részletével: *ἦρεϊς ἐπ' αἰσίοις συμβόλοις ἄνωθεν λαμπρός, ὥσπερ ἡλίον φαεινὰ τις ἀκτὶς ἄνωθεν ἡμῖν δρῶεισα, οὐδ' οὐδὲν μὲν ἀγαθὴ φήμη διήγγειλε τὴν ἐπ' αἰσίοις ἀφίξιν καὶ εὐχταισι τὴν μοῖραν τῶν ἐπιγόνων* (Men. i. m. 378, 10). tam aequalis ab omnibus ex adventu tuo laetitia percepta est, quam omnibus venisti; quae tamen ipsa cum ingressu tuo crevit ac prope in singulos gradus aucta est (22, 5). A görög mesterek intenciójának átvétele ez finoman megérett átszilizált formában.

Szükségesnek tartjuk azonban hangsúlyozni, hogy P. ebben az epizódban nem valósíthatta meg a λ. *ἐπιβατ.* és *προσφ.* teljes szerkezetét. Úgy hogy ez a mi összevetésünk csak az azonos helyzetre, alkalomra és a lényegesebb motívumok átvételére vonatkozik. A hagyomány ajánlja ugyan a λ. *ἐπιβατ.* és *προσφ.*-ban is a négyes tagoltságot (amikor önálló beszédként szerepelnek!) *ὑπομεριεῖς δὲ τὸν ἐπὶ ταῖς πράξεσι ἔπαινον εἰς τέσσαρας ἀρετάς, φρόνησιν, δικαιοσύνην, σωφροσύνην, ἀνδρείαν* (Men. i. m. 415, 24). P.-nál azonban érthetően nem találjuk meg ennek szigorú keresztülvitelét. A négy alaperény dicsérete alkotja u. i. az egész pliniusi panegyricus gerincét s így ezt a legfontosabb részt nem szóríthatta bele egy rövid epizódba az elnagyoltság veszélye nélkül.

Azonban, ha nem is alapgondolata ennek a kitérésnek a négy erény magasztalása, külön-külön felveti ezeket a szónok. A *δικαιοσύνη* és *σωφροσύνη* szemléltetését úgyesen összevonja egy gondolatba: non tam pro tua gloria quam pro utilitate communi edicto subiecisti, quid in utrumque vestrum esset impensum. Adsuescat imperator cum imperio calculum ponere; sic exeat, sic redeat tamquam rationem redditurus; edicat, quid absumpserit. Ita fiet, ut non absumat, quod pudeat ediscere (20, 5).

Hasonlóképen összeolvad Traianus igazságszerető méltányosságának dicsérete is. Szerénysége nem engedte, hogy a pater patriae nevet viselje addig, míg ezt a senatus hivatalosan nem adományozta neki: Tu patris patriae (titulum) recusabas (21, 1). Mikor pedig viselte, qua beniquitate, qua

indulgentia! út cum civibus tuis quasi cum liberis parens vivis.⁵³ Az utóbbi sorokban a hagyománynak nem is hatását, de csaknem szószerinti követését érezzük: *ἐν τῇ δικαιοσύνῃ ἐρεῖς τὴν πρὸς τοὺς ὑπηκόους φιλανθρωπίαν* (Men. i. m. 416, 5).

A másik két erénynek: az *ἀνδρεία* és *σοφία*-nak dicsőítésével nem akarta P. ennek a résznek a kereteit roskadásig megtölteni. A bátorságról már volt szó; a bölcsességtől irányított beluralomról pedig a küszöbön álló fejezetekben akar beszélni. Ezért nem akarta elővételezni későbbre szánt gondolatait.⁵⁴

Az egyes részletek kidolgozásában írónk feltűnően az irodalmi recept hatása alatt áll. A szónok előtt u. i. két lehetőség állt nyitva: Ha az előző uralom jó volt, azt ajánlják az elméletek, beszéljen a panegyrista arról, hogy a mult záloga a boldog jövőnek is (Men. i. m. 378, 26). Ha pedig szenvedett az ország az előbbi uralkodók alatt, *διατυπώσεις καὶ αὐξήσεις τὰ δυσχερῆ, . . . τὴν δυστυχίαν τῶν ὑπηκόων λέγων, εἶτα ἐπάξεις, ὅτι ὥσπερ νυκτὸς καὶ ζόφου τὰ πάντα κατεilverφότης αὐτὸς καθάπερ ἥλιος ὁφθαλμοὺς πάντα ἀθρόως τὰ δυσχερῆ διέλυσας, καὶ ἐργάσῃ τοῦτο καὶ οὐ παραδραμεῖς, ὅτι τοῖνον ἀνέπνευσαν ἅπαντες ὥσπερ νέφους τινὸς τῶν δεινῶν παραδραμόντων* (Men. i. m. 378, 19).

Ez utóbbi sorok mintha teljesen P. számára készültek volna. Szinte változtatás nélkül alkalmazhatta a bennük megjelölt motívumokat, hiszen Traianus jólétet ígérő uralma valóban a megpróbáltatások százada után köszöntött az imperiumra. Feltűnően nem akarja itt magára vállalni a castigator temporis acti kétes hitelű szerepét, ügyesen elrejtve azonban annál sötétebb színekkel festi az előbbi fejedelmek emlékét. Sőt, mivel a *λ. προσφ.* elmélete súlyt helyez az összehasonlítások szemléltető erejére: *τεχνικὸν γὰρ καθ' ἑκαστον μέρος*

⁵³ 21, 4. Az uralkodónak az atyával való összehasonlítása szintén görög hatásra enged következtetni, amint ezt gondos csoportosításban G. Barner dolgozata is igazolja (Comparantur . . . 9 old.).

⁵⁴ Egyébként is olyanok a menanderi kompendiumban megadott szempontok a *λ. επιβατ.*-ra vonatkozólag, hogy teljesen kimerítik a békés uralomról való encomium követelményeit. Tehát túlnőve a maga keretein, már átlép a *λ. βασιλικός* területére.

ἀρετῆς καὶ συγκρίσεις οἰκείας παραλαμβάνειν, ἵνα ὁ λόγος δι' αὐτῶν πλείους τὰς ἀξήσεις λαμβάνῃ (Men. i. m. 416, 2) igyekszik P. is burkolt célzatait egybevetések által metszőb-
bekké tenni. Összehasonlításai — mint már előbb is láttuk — Anaximenes elgondolása szerint készültek. Az epigonok, a zsarnokok felsorolása és párhuzamba állításával emeli ki hőse erőit.

Ilyen értelmű összehasonlításainak szinte egyedüli cél-
táblája Domitianus. Traianus germániai helytartósága idején tiszteletben tartotta a békés lakosság tulajdonjogát és biztonságát. Nem így Domitianus: *Quam dissimilis nupér alterius principis transitus! si tamen transitus ille, non populatio fuit, cum abact<ib>us hospitium exsereret, omniaque dextra laevaue perusta et attrita, ut si vis aliqua vel ipsi illi barbari, quos fugiebat, inciderent. Persuadendum provinciis erat illud iter Domitiani fuisse, non principis* (20, 4).

Egyetlen összehasonlításában tér el P. ettől a hangnemtől: Traianus nem rideg önkénnyel, belátás nélküli szeszélyességgel irányítja alattvalói sorsát, hanem — és az uralkodói császári akarat s az alattvalói engedelmesség viszonyát platoni történetfilozófiai hasonlaltal érzékeltetve — *Regimur quidem a te et subiecti tibi, sed quem ad modum legibus sumus. Nam et illae cupiditates nostras libidinesque moderantur, nobiscum tamen et inter nos versantur. Emines, excellis ut Honor ut Potestas, quae super homines quidem, hominum sunt tamen* (24, 4).

Az összehasonlítások többi képe azt ünnepli a császárban, hogy nem mint rettegett, megközelíthetetlen félisten jelent meg népe között, hanem mint közülök való, velük együttérző *ember*: *priores inveni et importari solebant, non dico quadriugo curru et albitibus equis, sed umeris hominum, quod adrogantius erat. Tu sola corporis proceritate elatior aliis et excelsior non de patientia nostra quendam triumphum, sed de superbia principum egisti* (22, 1).

Elődjeitől eltérőleg Traianus nem kapni akart címekeket, hanem kiérdemelni: *Nomen illud, quod alii primo statim principatus die ut imperatoris et Caesaris receperunt, tu usque*

eo distulisti, donec tu quoque, beneficiorum tuorum parcissimus aestimator, iam te mereri fatereris (21, 2). Végigvizsgálva ennek a résznek az összehasonlításait, sőt egész hangulatát, érdekes megállapításhoz juthatunk. A szónok Traianust valami szokatlan színben, a büszke civis Romanus hagyományos jellemvonásaitól eltérően szerény, a fényes külsőségeket kerülő egyéniségnek mutatja be. Ez a törekvése kétségtelenül nem a hellenisztikus retorika császárokat istenítő hagyományában leli magyarázatát,⁵⁵ hanem a megváltozott római életkörülményekben. S ezt P. helyes ösztönrel megérezte. Az előző időknek olimpusi öntudatban tobzódó zsarnokai után a polgárság legőszintébb vágya végül egy *emberi* uralkodó volt. Ki nem mondott, titkos óhajuk megvalósulását hirdette nekik P. Traianus trónraléptekor. Gyalog ment be a városba, nem vont átléphetetlen választófalat maga és alattvalói közé: Onerasset alium eius modi introitus, tu cotidie admirabilior et melior, talis denique, quales alii principes futuros se tantum pollicentur (24, 1). Ante te principes fastidio nostri et quodam aequalitatis metu usum pedum amiserant. Illos ergo umeri cervicesque servorum super ora nostra, te fama, te gloria, te civium pietas, te libertas super ipsos principes vehunt; te ad sidera tollit humus ista communis et confusa principis vestigia (24, 5). Ebből következik, hogy nem követelt alattvalóitól sem esztelen tömjénezést, nem különítette el magát megközelíthetetlen magasságba föléjük, hanem közöttük és értük élő fejedelemnek mutatkozott minden tetteiben. Bár fontosnak tartották a görögök is ennek a tulajdonságnak kihangsúlyozását: *ἐρεῖς τὴν πρὸς τοὺς ὑπηκόους φιλανθρωπίαν, τὸ ἡμερον τοῦ τρόπου, τὸ δμιλητικὸν πρὸς τοὺς προσιόντας* (Men. i. m. 416, 5). P. számára pedig ez is jól kiaknázható, hatásosan túlozható ötlet volt. Szintén

⁵⁵ A hellenisztikus uralkodóknál gyakran találkozunk azzal a felfogással, hogy ők Zeus fiai. Kallisthenes (fr. 36, 37) és Polybios (XII 12, 23) tudósításban pl. ránkmaradt Nagy Sándor Zeus Ammon-fiúságának misztikus hite. Birt a csodás apoteózist Sándor egyéniségéből próbálja magyarázni (Alexander d. Gr. und das Weltgriechentum 143). Wilcken azonban már vallástörténeti háttérét is megadja a hellenisztikus uralkodó-kultusz ezen az alapdogmájának. (Alex. d. Gr. 118–19.)

olyan tény, amelynek éppen ellenkezőjét szenvedte a birodalom a közelmúltban. Természetes tehát, hogy minden vonzalmuk azé a fejedelemé, aki nem Iuppiter tonans-ként menydörgött felettük, hanem akit kéréseikkel, panaszaikkal felkereshettek: tehát, akit valóban pater patriae-nak éreztek. S a császári méltóságnak ezt a magasabbrendű értelmezését hirdette Traianusnak már a bevonulása is. Az imperatori bíbor rideg káprázata már nem tudta megragadni Róma népét. Ilyenben gyakran volt részük. Annál érzékenyebben tudott azonban reagálni a császári *φιλανθρωπία*, a leereszkedő közvetlenség megnyilvánulásaira: *Gratum erat cunctis, quod senatum osculo exciperes, gratum, quod equestris ordinis decora honore nominum sine monitore signares, gratum, quod tanto tumultu clientibus salutatis quasdam familiaritatis notas adderes, gratius tamen, quod sensim et placide, et quantum respectantium turba pateretur, incederes, quod occurrentium populus te quoque, te immo maxime artaret, quod primo statim die latus tuum crederes omnibus* (23, 1. 2).

A gondolatsorozat egy rejtett élű vágással fejeződik be. A szónok elmondja, mennyire föltétlen irányítója volt Traianusnak a mindennapos érintkezésben épűgy, mint a közéletben ez az előkelő közvetlenség. Szinte minden szavában érezzük, hogy Domitianust tartja szem előtt. Azt ünnepli Traianusban, amit Domitianus megtagadott alattvalóitól: *Liberum est ingrediente per publicum. principe subsistere, occurrere, comitari, praeterire: ambulas inter nos, non quasi contingas, et copiam tui, non ut imputes, facis* (24, 3). Traianust tehát nemcsak hívták, hanem a lelkük mélyén is pater patriae-nak érezték.

A két fejedelemnek az alattvalóikhoz való viszonyának különbségét már ugyanebben a fejezetben teljes szókimondással állítja szembe egymással a szónok. A körültekintő görög esztéták azonban nagyon jól tudták, hogy a negatívumok sokszor beszédesebbek a pozitívumoknál. Azért tehát pszichológiai szempontból ajánlatosnak tartják, hogy szakítsa meg a szónok időnkint a jótulajdonságok felsorolását, s hívja fel a hallgatóság figyelmét arra, hogy mi az a sok zsarnok-

ság, amit tehetett volna az uralkodó ehelyett, de bölcsessége, jóindulata visszatartotta. Úgyes az ötlet hatásfokozás szempontjából is. A hosszú mágasztalás folyamán lassan már természetesnek vennők, hogy ez így volt, s így is kellett lennie, és nem is tulajdonítanánk nagyobb fontosságot neki. Ilyenkor kell egy kicsit felrázni a hallgatóságot. Eléljük állítani valami vészest, valami megalázót, s leírni annak káros vagy borzalmas következményeit, s mikor már átérezték mindennek súlyát, látták, hogy a sok áldásos rendelkezés helyett mennyi méltánytalanság juthatott volna osztályrészükül, akkor kell megnyugtatni őket, hogy a mostani uralkodó alatt ettől nem kell tartani. Így jobban megfogják becsülni a szerencsés jelent. Jobban örülünk u. i. a derűs időnek, ha előtte átéltük a vihar borzalmait, mintha már régóta abban sütkéreznénk. Erre hívja fel finom lélekismerettel a hagyomány a panegyrista figyelmét: *οὐχ ἀπλῶς ἐρεῖς τὰς ἀρετὰς, οὐ δίκαιος, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἐναντίου ἐπιχειρήσεις πάλιν, οὐ οὐκ ἄδικος, οὐκ ὀργίλος, οὐ δυσπρόσωπος, οὐ χάριτι κρίνων, οὐ δωροδέκτης* (Men. i. m. 416, 12). Ügyel P. is erre a kontraszthatásra. Előrebocsátja, hogy a többi fejedelem gögösen vonult be Rómába, ígérgette az emberséges kormányzást. *Solum ergo te commendat augetque temporis spatium* (24, 1). *Non tu civium amplexus ad pedes tuos deprimis nec osculum manu reddis: manet imperatori quae prius oris humanitas* (24, 2).

Ugyanezt a szónoki fogást megtaláljuk fordított sorrendben is. Traianus nem volt olyan zsarnoka a provinciáknak — folytatja — akitől rettegni kellett volna, aki erőszakosságaival rossz emléket hagyott volna maga után. Érezzük, hogy a gondolat még nincs lezárva; még tartogat valamit a szónok: A kontraszt sötét háttérét, amely a mondottak fényét van hivatva felfokozni. Valami olyat, ami nem engedi, hogy a hallgatóság Traianus tetteit mint az egyetlen lehetséges eljárásmodot könyvelje el. Odaállítja az ellentétet is, hogy annál hálásabb megnyugvással fogadják Traianust szeretetükbe: *adventum tuum non pater quisquam, non maritus expavit: adfectata aliis castitas, tibi ingenita et innata interque eo, quae imputare non possis* (20, 2). S részletesen

elmondja Domitianus egyik keresztülvonulásának borzalmaát (20, 3—4).

Eddig a közbeiktatott kitérés. Hosszas elbeszélő és tömjénező részletei miatt, úgy hisszük, alapos az a feltevésünk, hogy az eredeti beszédben ez a részlet — legalább is ilyen terjedelemben — nem volt meg. Ha elfogadjuk Walter Ottó okoskodását,⁵⁶ aki szerint P. az elmondott beszédét gyökeresen átalakította, úgy ez az a rész elsősorban, amely kihívja a kritikát. Tartalmilag teljesen beleillik a gondolatmenetbe, bár — kevés bővítéssel — külön egészként is megállná a helyét. Egy előadott beszéd keretei ilyen hosszú kitérést nem engedhettek meg. De mikor a beszéd az átdolgozás következtében könyvvé duzzadt fel, nem volt a betoldásnak semmi akadálya.

A δικαιοσύνη dicsérete.

Az epizódyszerű kitérés a beszéd tulajdonképeni szerkezetében nem jelentett semmi változást. A görög encomium-tervezetek elgondolása szerint: τέλος δ' ἐπιθείς ταῖς κατὰ τὸν πόλεμον πράξεσι μεταβήσῃ λοιπὸν ἐπὶ τὸν λόγον τὸν περὶ τῆς εἰρήνης (Men. i. m. 375, 5). Követi P. a felépítésnek ezt az elvét, de a beosztásában súlyos aránytalanságot találunk. A „hadvezér“ dicsőítése lényegesen rövidebb volt, mint az „uralkodónak“ most következő üdvözlése. A két rész közti viszony aránytalanságát nemcsak a terjedelem különbsége teszi feltűnővé, hanem az a körülmény is, hogy a 47 éves Traianusnak Kr. u. 100-ban már évtizedes dicsőséges katonai multja volt, viszont mint császárnak még alig volt alkalmja igazolni uralkodásra való rátermettségét. A szónok eljárását szubjektív szempontok magyarázzák. A belső viszonyok zülalt évtizedei, a trónvillongások és polgárháborúk anarchiája után P. — tudatos célzatossággal — Traianust mint a bel-

⁵⁶ „... dass P. bekanntlich die gehaltene Lobrede für die Buchausgabe vollständig umgearbeitet hat. (Zur Lebensgeschichte des jüng. p. 53.) Más helyen szövegkritikai aggodalmak alapján újra átdolgozásról beszél: geringe Kleinigkeiten zeigen uns deutlich, wie stark die ursprüngliche Form des Paneg. bei seiner Niederschrift zur literarischen Veröffentlichung geändert worden sein muss“ (u. o. 91).

biztonság és rendezett jogviszonyok helyreállítóját és zálogát akarta bemutatni.

Másrészt pedig meggyőződésünk, hogy az eredeti beszédben nem volt meg ilyen részletesen az uralkodó, szervező Traianus laudatiója. Hiszen a császár trónralépése idején még nem lehetett P.-nak ennyi adata Traianus kormányzásáról. Ilyen részletességgel csak hosszú tapasztalat alapján szőhette bele az eredeti beszédbe az átdolgozáskor az egyes *caputokat*.

Szemelláthatólag ebbe a részbe merült el P. a legnagyobb előszeretettel. Traianus szervező uralmának magasztalása volt az ő elsődleges célja. Hatalmas terület,⁵⁷ „in qua oratio nemini deesse possit“, jegyezhetné volna meg a szónok nagy elődjéhez hasonlóan. S a szokatlanul hosszúra dagadt tárgyalásnál érezzük is, hogy P.-n beteljesedett Cicero aggodalma: „huius orationis difficilior est exitus, quam principium invenire“. ⁵⁸

Az anyag összegyűjtésénél vezérelve az volt, hogy minden szempontot kimerítsen, ahogyan csak dicsőíthető a császár, „am ausführlichstem aber gerade den Punkt zu behandeln, welcher der Natur der jedesmaligen Aufgabe nach der eigentümlichste und wichtigste ist“. ⁵⁹ A panegyristának a tractatióban egyedüli és legfontosabb teendője az ünnepeltet a legvonzóbb formában állítania hallgatóság elé: *Proprium est laudis res amplificare et ornare*. ⁶⁰ Ez az amplifikáció azonban a tárgyalásban olyan méreteket ölt, hogy minden tekintetben jogos Morillot vádjá a terjengősségét illetőleg. ⁶¹ A beszéd elmondásának idején alig két éve volt még Traianus császár. Tehát na-

⁵⁷ Birt még a századok távlatából is bizonyos megilletődöttség-gel kezd bele Traianus uralmának méltatásába: „Trajan: wieviel drängt sich in diesem Namen zusammen... mit Trajan wird die römische Geschichte zur Weltgeschichte“. (Römische Charakterköpfe 265.)

⁵⁸ Cicero: *De imperio Cn. Pomp.* 1, 3.

⁵⁹ Volkmann. i. m. 319.

⁶⁰ Quintilianus: i. m. III 7, 6.

⁶¹ „... copiose omnia et cumulate et funditus pertractat, neque ullam principis virtutem neque ullum factum in umbra parum exploratum relinquit... sed eandem sententiam decies versat variisque formis adornat“. (De Plinii Minoris eloquentia 55.)

gyobbarányú törvényhozói, építő tevékenységéről nem lehetett szó. Egyelőre csak a legsürgősebb visszaéléseket orvosolhatta. P.-nak mégis erről az időszakról volt a legtöbb mondanivalója. Ő u. i. a tractatiónak ezt a második felét mint egy gyűjtőmedencét tekintette, amelyben előadhatta az előbbi, speciális fejezetekbe nem illeszthető gondolatait. A célt világosan megjelölte Isokrates: *δεῖ τοὺς μὲν εἰ λέγειν τινὰς βουλευμένους πλεῖα τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς ἀγαθῶν τὰ προσόντα ἀποφαίνειν, τοὺς δὲ κατηγοροῦντας τᾶναντία τούτων ποιεῖν* (Isokr. or. XI 4).

A dicsérő szempontok azonban nem minden tárgynál azonosak. Tekintettel vannak erre az elméleti utasítások is, s ezért inkább lehetőségeket, módozatokat sorolnak fel, mi minden említhető meg az uralkodók békés tevékenységének ünneplésekor, s mindezt hogyan kell kiszínezní. A tractatio ezen második részének megítélésekor figyelemmel kell lennünk arra a határtalan tiszteletre, amelyet P. a császár iránt érzett. A Juliusok és Flaviusok erkölcstelen és zsarnoki uralma után lépett a trónra Nerva, szelíd, de egyben erélytelen uralkodó, akinek minden érdeme az lehetett, hogy — nem tett semmi rosszat! S ekkor foglalja el a császárságot Traianus, aki az uralkodói kötelességek teljes tudatában rendet hoz a megrendült birodalomba, fegyelmet a féktelenkedő hadseregbe. Nem szabad tehát ezeket a megváltozott viszonyokat szem elöl tévesztenünk. S ezt azért hangsúlyozzuk, mert az elkövetkezendő fejezetekben szintén sokat épít P. a kontraszthatásra. Voconiusához írt levelében maga is bevallja ezt: *ut in pictura lumen non alia res magis, quam umbra commendat, ita orationem tam summittere, quam attollere decet.* (Epist. III 13, 4). Traianust is avval tudta legközelebb vinni a nép lelkéhez, ha az embertelen császárok zűrzavaros uralma után őt mint a belső nyugalom és gazdasági virágzás megteremtőjét állítja Róma népe elé.

A kidolgozásnál figyelemmel kísérhetjük a görög elméleti utasítások érvényesülését. P. u. i. az irodalmi tradícióknak megfelelően szem előtt tartotta mindazt, ami művét a görög panegyricusokhoz hasonlóvá tette. Traianus arcképének tökéletesebb ábrázolása céljából a szónok a hagyomány egyes

részleteit jobban kiszínezte ; majd ügyes diszkrécióval kihangsúlyozta Traianus rendeleteiből azokat, amelyek elsősorban alkalmasak voltak őt mint a régen várt fejedelmet a polgárságnak bemutatni. Tudjuk, hogy a görög minták, nem annyira mereven kötelező normák voltak, mint inkább a százados gyakorlat folytán jólbevált útbaigazítások. S a panegyrista ebből mint egy menetrendből kiválogathatta a tárgyához legmegfelelőbb motívumokat. Ez a megállapításunk pedig elsősorban a tractatióra érvényes. Itt adódnak egyéniségeknek, karriereknek megfelelően a legkülönbözőbb lehetőségek. Ebben a részben az elméleteknek igazán csak körvonalazni lehetett a mondanivalókat. Így jár el Anaximenes is. Néhány encomizáló szempont felsorolása után ilyen általános utasítást ad : *τὰ τοιαῦτα δὲ τοῖς προειρημένοις ὁμοιοτρόπως μετὶ τῶν ἐγκωμίων πολλῶν εὐπορήσεις* (i. m. 187, 1).

Eltekintve a bevezetéstől, a tractatiónak ezt a második részét találjuk a legtöbb önállósággal készült résznek. Az egész alaphangulata olyan tipikusan római, magva annyira történeti, hogy a görög hatás nyomai inkább csak szerkezeti, felépítési mozzanatokban észlelhetők. P.-nál az elmondott tettekből olyan hűen ráismerünk Traianusra, olyan határozott vonalakban bontakozik ki a császár képe, hogy érezzük, a szónok itt már jobban merte magát függetleníteni mestereitől. Biztos, talajt (bőséges anyagot!) érzett a lába alatt, s csak a célt vette a görög panegyristáktól, de nagyrészt önálló eszközökkel próbálja megközelíteni. Ezzel természetesen korántsem akarjuk azt állítani, hogy a görög hatásnak nyomaveszett, hanem csak azt, hogy vele párhuzamosan már igen sok eredeti motívumot is találunk. Megcsappan a görög elemek száma, háttérbe szorulnak P. saját mondanivalóival szemben. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a néhány kölcsönzött elem *sűrűn* előfordul. Aránylag kevesen vannak, de jelenlétüket sokszor érezzük, mert P. egy-egy ilyen idegen motívum köré Traianus több tettét csoportosítja. Mi tehát hasonló módon akarunk eljárni a görög elemek összegyűjtésekor. Nyomon kísérjük P.-nál, a hagyomány egyes utasításait s köréjük gyűjtjük össze a különböző fejezetekből azokat a részleteket, amelyekben a

szóban forgó görög motívum nyomát látjuk. Más alapon u. i. nehéz volna a tractatióban előforduló jellemvonások tarka színtengerében egységet teremteni.

A városba való bevonulás ünneplése után az első, amit P. körmönfont szofisztikával magasztal, a császár adakozó bőkezűsége s ezzel párhuzamosan: feltétlen igazságossága. Visszatérő gondolat ez a ránkmaradt panegyricus elméletekben. Anaximenes Techné-jében rátérve a tárgyalásra ezt emeli ki: *ἡ διεπραΐσατο ὁ ὅφ' ἡμῶν ἐγκωμιαζόμενος ἀνὴρ, προθέμενοι τὴν δικαιοσύνην πρῶτον* (227, 25). Aristoteles szintén első helyet biztosít ennek az erénynek a férfiúi kiválóságok sorában: *Μέρη δὲ ἀρετῆς δικαιοσύνη . . . μεγαλοπρέπεια, μεγαλοψυχία, ἐλευθεριότης* (i. m. I 9. 5. 1366b 1—2). Theon különbséget tesz a testi és szellemi kiválóságok között, s a szellemiekkel kapcsolatban a szónok figyelmébe ajánlja, beszéljen hősről: *ὅτι δίκαιος . . . , ὅτι ἐλευθέριος* (i. m. 110, 9). Kortársa, Hermogenes rövid tájékoztatóját az encomiumról ezzel kezdi: *ἐγκωμιάζομεν δὲ καὶ πράγματα οἷον δικαιοσύνην*, (i. m. 11, 3). S a lelki tulajdonságok között szintén első helyre teszi az igazságosságot: *ἐρεῖς περὶ ψυχῆς ὅτι δίκαιος* (u. o. 12, 14). Menandernél hasonlóképen ott szerepel az erények első felsorolásában: *τὸν λόγον διαιρήσεις . . . εἰς δικαιοσύνην*, (i. m. 375, 6). A mi szempontunkból igen fontos Menander gondolatának folytatása is. Itt u. i. a szofista körülírja, részletezi az igazságosság mibenlétét: *ἐν μὲν τῇ δικαιοσύνῃ τὸ ἡμερον τὸ πρὸς τοὺς ὑπηκόους ἐπαινέσεις, τῆς δὲ πρὸς τοὺς δεομένους φιλανθρωπίας τὸ εὐπρόσοδον* (u. o. 8).

P. Traianus császári tevékenységének dicséretét teljesen ebben a hangnemben kezdi el. A császár jószívű bőkezűségét bizonyította be azzal, hogy ajándékot osztatott szét a nép között: *locupletatas tribus datumque congiarium populo* (25, 2). Mai szemmel nézve ez a tény még nem okvetlenül mutatja a császár mély szociális érzéstől áthatott lelkületét. Tehette ezt jól megfontolt politikai előrelátásból is, hogy megnyerje magának a népet. Számolt azonban ezzel az ellenvetéssel P. is. Neki nem is az a célja, hogy *magát* az ajándékozást tüntesse fel valami különlegesen ritka és dicsé-

retes gesztusnak. Számára ez a tett, mint már eddig is többször láttuk, csak alap, ok, mellyel kapcsolatban elszónokolhatja az utasításoknak a *δικαιοσύνη*-re, *ἐλευθεριότης*-re, *μεγαλοψυχία*-ra vonatkozó magasztalását. Az adatra pedig csak azért volt szüksége, hogy valószínűbbé tegye szavait. Figyelmünket tehát inkább az érdemli meg, micsoda nagyszabású laudatiót tud P. ebből az aránylag egyszerű tényből kihozni. Mert amit ezzel kapcsolatban mond, az valóban díszére válnék a legraffináltabb szofistának is.

Az ajándékosztásnál nem helyezte Traianus előtérbe a katonaságot: *donativi partem milites accepissent* (25, 2). Azért emeli ezt ki a szónok, mert hallgatói tudták, hogy a katonaság szimpátiája döntő tényező a trón elnyerésében és megtartásában. A katonacsászárok efemerjellegű uralkodására még jól emlékezett mindenki. Végtelenül imponáló lehetett tehát a békés polgárságnak Traianus önbizalma, mellyel a polgárságot a rettegett hatalmú legióknak és a császári bíborra vágyó praefectusoknak eléje merte helyezni. Ez a tény valami szokatlanul megnyerő gesztus volt — s ügyes meglátása P.-nak, aki ezt jelentőségének felismerésével ki is hangsúlyozta, sőt még fokozta is. *An mediocris animi est his potius repraesentare, quibus magis negari potest* (25, 2). Nagyfokú méltanyosságot és igazságszeretetet tanúsított a császár az ajándék kiosztása közben is: ... *qua benignitate divisum est quantaeque curae tibi fuit, ne quis expers liberalitatis tuae fieret.* (25, 3). S a hazafias öntudatra is épít a szónok: *Magnificum est adniti, ne quis e plebe Romana dante congiarium te hominem se magis sentiret fuisse quam civem* (25, 5). Egyébként is az egész fejezet úgy visszhangzik a liberalitas, munificentia, benignitas magasztalásától, s olyan szakavatott szemmel veszi észre P. az egyszerű cselekedetben is a dicséretes vonásokat, s olyan hatásos beállításban ünnepli Traianusnak „disiunctissimas terras“ átfogó bőkezűségét, hogy a nagy görög mesterek méltó-és tehetséges tanítványának kell őt mondanunk, sőt teljes joggal lett panegyricusa *ἀρχεγυπτός* a későbbi szónokok számára.⁶² Megerősödik ez a véleményünk a következő

⁶² Morillot összehasonlításai alapján megállapítja, hogy Maximi-

fejezetek olvasásakor. P. u. i. még mindig lát az előbbi gondolatban valami kisajtolhatót. Tovább színezi, forgatja tehát a *δικαιοσύνη* és *φιλανθρωπία* megnyilvánulásait! Kiterjesztette Traianus adományát az ifjúságra is. S mennyi készséges segíteni-akarást, finom tapintatot tanúsított mindebben: Tu ne rogari quidem sustinuisti (26, 3) . . . perceiveris gaudium, cum te parentum, liberorum, senum, infantium clamor exciperet. Haec prima parvulorum civium vox aures tuas imbuít, quibus tu daturus alimenta hoc maximum praestitisti, ne rogarent (26, 7). A tömeglélek alapos ismeretével készült sorok!

P. azonban még mindig nem adja fel ezt a *τόπος*-t. Még mindig talál benne egy árnyalatot, melynek kidomborítása fogja igazán nagyszabásúvá és nemzeti szempontból felbecsülhetetlen értékűvé tenni Traianus koronázási adományait. Ez pedig a császár nemes célja, melyen keresztül P. hazafias jellegűvé magasztosítja Traianus ifjúságtámogató bőkezűségét. Érezze az ifjúság, hogy az államnak gondja van rá, mert csak az ilyen ifjúságnak lesz gondja később a hazára: Recte, Caesar, quod spem Romani nominis sumptibus tuis suscipis. Nullum est enim magno principe immortalitatemque merituro impendii genus dignius, quam quod erogatur in posteros (26, 4). A bölcs és öntudatosan cselekvő császárnak hódolnak ezek a fejezetek. A szónok részletesen foglalkozik a congiariumnak és alimentumnak a gyermeknevelésre való áldásos hatásával: Paulo minus quinque milia ingenuorum fuerunt, quae liberalitas principis nostri conquisivit, invenit, adscivit. Hi subsidium bellorum, ornamentum pacis publicis sumptibus aluntur, ex his castra, ex his tribus replebuntur, ex his quandoque nascentur, quibus alimentis opus non sit (28, 4. 5). Az előrelátó, a nemzet jövőjéért aggódó császár gesztusa volt ez, aki céltudatosan szervezi meg mindjárt az első uralkodói tetteivel a későbbi idők nemzethű légióit.

anus, Constantius, Constantinus, Julianus, Theodosius panegyristái „fere iisdem verbis, quibus Plinius quondam“ éltek. „Nam Traiani Panegyricus ceteris quasi exemplar atque *ἀρχέτυπον* remansit.“ (i. m. 92.) Klotz pedig egy gyűjteményt említ (Panegyrici Latini XII), amelynek élén mintaképtül P. panegyricusa állt. (Geschichte d. röm. Literatur 348.)

Ez utóbbi gondolatokban világosan fellelhetők a *φρόνησις* nyomai is. Meg kell ugyanis jegyeznünk, hogy a görög elméletek nem veszik okvetlenül külön résznek a *φρόνησις* dicséretét, nem követelik meg, hogy a szónok erre vonatkozólag is új tetteket soroljon fel, hanem megengedik, hogy a már elmondott tettek *condicio sine qua non*-jaként állítsa fel ezt a tulajdonságot: *ἐρεῖς ἐπὶ τῇ φρονήσει, ὅτι σύμπαντα ταῦτα οὐκ ἂν ἤρκεσε πρᾶξαι βασιλεύς, οὐδ' ἂν τοσούτων πραγμάτων ὄγκον διήνεγκεν, εἰ μὴ φρονήσει καὶ συνέσει τῶν ἐπὶ γῆς ὑπερέφερε, δι' ἣν καὶ αἱ νομοθεσίαι καὶ αἱ σωφροσύναι καὶ αἱ λοιπαὶ κατορθοῦσθαι περὶέκασιν ἀρεταί* (Men. i. m. 376, 15). A hagyományoknak ez a szinkrétizáló elgondolása valósul meg P.-nál a császári munificencia magasztalása során, bemutatva, hogy megvan a képessége *ὅξυς ἰδεῖν, ἐπιθυμηθῆναι δεινός, προῖδέσθαι τὸ μέλλον κρείττων μάντεως* (u. o. 20).

A görög minták vázlattervezetén pedig változtatott P. ezekben a fejezetekben, ami azonban fejtegetéseit csak reálisabbá tette. A menanderi compendiumban u. i. a fejedelem családvédő tevékenységéről a *σωφροσύνη* tárgyalásával kapcsolatban van szó, míg P. ezt is a *δικαιοσύνη* magasztalásakor említi meg. A módosítás azonban javára volt a beszédnek, mert részben magától adódott a gyermekek segélyezésének említése az általános ajándékozás dicsérete kapcsán, másrészt pedig ezzel konkrét alapot tudott adni a szónok a családvédelemről szóló utasításoknak. A hangulat jól elő volt már készítve és valószínűbb is volt a *laudatio* ilyen beállításban. Kétségtelenül hatásosabb dicsőítés volt, hogy Traianus anyagilag segélyezte a családokat, mintha csak — az utasításnak megfelelően — azért volnának *σώφρονες οἱ γάμοι, γνήσιοι δὲ τοῖς παιράσιν οἱ παῖδες*, mert látják a császár józan életmódját (Men. i. m. 376, 5).

Az ajándékosztás négy caputját P. úgy látszik annyira kerek egésznek tekintette, hogy egy szabályszerű kis befejezést is szerkesztett a végére. A befejezésben a szónok a paradigmák elgondolása alapján a következő fordulatokat alkalmazhatja: *τί (δεῖ) μείζον αἰτεῖν παρὰ τῶν θεῶν ἢ βασιλεία σώζεσθαι* (Men. i. m. 377, 21). *ἐπὶ τούτοις εὐχὴν ἐρεῖς αἰτῶν*

παρὰ θεοῦ εἰς μῆκιστον χρόνον προελθεῖν τὴν βασιλείαν (u. o. 27). Hasonló hangnemben zárja le P. is a császár igazságos bőkezűségének dicséretét: *Dent tibi, Caesar, aetatem di, quam mereris, serventque animum, quem dederunt* (28, 6).

Az „igazságos“ Traianus portréjából a bemutatott részlet azonban csak egy vonás. Az egész képhez még sok színes, beszédes mozaikszem tartozik. Igazságérzetének kétféle megnyilvánulási formáját találjuk a panegyricusban: Szem előtt tartotta a „*sum cuique tribuendum*“ elvét anyagiakban, jogban, kitüntetésben egyaránt. Másrészt pedig gondoskodott arról, hogy a közélet minden fázisában a feltétlen igazságosság eszméje legyen az uralkodó. A görög rétorok — amint azt már fentebb láttuk — egy fejedelemnél érthető részletességgel adnak sokoldalú tájékoztatást az igazságosság dicsőítésére. S ennek megfelelően P. is a *δικαιοσύνη* ünneplésére fordít legtöbb gondot és — *caputot*.

Gazdasági, személy- és vagyonbiztonsági rendelkezések keretében mutatja be P. a császár mindenre kiterjedő igazságszeretetét. Ilyen tartalmú laudatióra célozhatnak a paradigmák következő sorai: *ἐρεῖς ἔτι καὶ περὶ τῶν φόρων οὓς ἐπιπίνει, καὶ οὐ τοῦ σιτηρεσίου . . . στοχάζεται* (Men. i. m. 375, 21). Az anyagi segítség számos esetét sorakoztatja fel P. is: *Nonne cernere datur, ut sine ullius iniuria omnis usibus nostris annus exuberet* (29, 3). Hasonlóképen siet segítségére a szárazságtól sújtott egyiptomi alattvalóinak. A beállítás hamisítatlanul panegyricus: *nec longius illi adversorum fuit spatium, quam dum nuntiat: tam velox, Caesar, potestas tua est tamque in omnia pariter intenta bonitas et accincta, ut tristius aliquid saeculo tuo passis ad remedium salutemque sufficiat, ut scias* (30, 5). Ilyen szertelenségekért rója meg a puritán Morillot, akinek szigorú kritikájával azonban már nem érthetünk egyet⁶³. A panegyrista u. i. nem állhatott elő a panegyricus virágkorában⁶⁴ valami száraz referatummal. A „*multa licent*“ elv

⁶³ „Cum gravius et sanctius et illis antiquis oratoribus . . . dignius dicendi genus affectaret, gloriae fames proprie ingenii amor in omnino contrariam partem eum rapiebant“. (i. m. 66.)

⁶⁴ „Stark gesteigert ist die Bedeutung der Prunkreden“. S ennek okát Klotz a törvényszéki szónoklat háttérbe szorításában látja (i. m. 348).

— a kor felfogása szerint — fokozott mértékben megillette a panegyristát. Ezért volt joga még az egyiptomi csapásban is azt hangsúlyozni: per hunc Aegypti statum tuas fortunam vires experiri tuamque vigilantiam spectare voluisse (31, 1). A fejedelem gondossága folytán megszüntetett bajok pedig elsőrendű fontosságúak; kitűnik ez az uiasítások feltűnően terjengős figyelmeztetéséből: . . . καθάπερ οἱ Ασκληπιάδαι σώζουσιν, ἢ καθάπερ τοὺς καταφεύγοντας ἐπὶ τὰ ἄστυα τεμένη τοῦ κρείττονος ἔστιν ἰδεῖν ὁρασίωνης τυγχάνοντας! . . . οὕτως ὁ βασιλεὺς ὄψει ἐντυχὼν τῶν δεινῶν ἀπήλλακται (Men. i. m. 375, 14). Ez a részlet ihlethette P.-t arra, hogy bemutassa itt is a gondos fejedelmet: a te necessitatibus eius subventum est. (31, 6) Gondoskodása kiterjed a provinciákra is. S amint a szónok így elmélyül Traianus áldásos tevékenységében, a hangja egyre tömjénezőbb lesz: Quam nunc iuvat. provincias omnes in fidem nostram dicionemque venisse, postquam . . . princeps . . . direptam mari gentem ut partem aliquam populi plebisque Romanae aleret ac tueretur. (32, 1) A folytatásra pedig már nem is lehet a „laudibus ad caelum fert“ szokásos kifejezését alkalmazni. Ez már „supra caelos“!: caelo quidem nunquam benignitas tanta, ut omnes simul terras ubertet, foveatque: hic omnibus pariter, si non sterilitatem, at mala sterilitatis exturbat, hic, si non fecunditatem, at bona fecunditatis importat. (u. o. 2) A mi izlésünknek bizony már visszatsző, az ókor azonban éppen ebben látta a panegyrista feladatát. Sőt, hogy mennyire természetesnek tartották ezt a hagnemet, bizonyítja az, hogy „als Musterbeispiel ihrer Gattung“ tekintették.⁶⁵

Megszűnt az előbbi évek visszaélésének egyik legnagyobb forrása is azáltal, hogy az aerarium állami felügyelet alá került: Quam iuvat cernere aerarium silens et quietum . . . Nunc templum illud, nunc vere decus, non spoliarium civium cruentarumque praedarum saevum receptaculum. (36, 1) Hasonlóképpen a polgárság jóléte vezette a császárt az örökéleti 20-ad rész eltörlésére. Indítóokul azonban a szónok még súlyos család- és nemzetvédelmi szempontokat is talál e rendel-

⁶⁵ Klotz. i. m. 289.

kezés magasztalására. Az öröklési adó a római polgárjoggal járt együtt. Ita maximum beneficium vertebatur in gravissimam iniuriam, civitasque Romana instar erat odii et discordiae et orbitatis. (37, 4) ... quantae benignitatis, quanti spiritus fuerit sparsas atque ... laceras gentilitates colligere atque connectere et quasi renasci iubere (39, 3). Hódolatelljes recapitulációban még egyszer végignéz a szónok a császár szociális intézkedésein, s mikor már mindenki ennek a gondolatsorozatnak befejezését várná, ő új meg új eseteket kezd még felsorolni. Kétségtelenül a legügyesebb fogások egyike. Szinte ezt érezzük belőle: Igazságszerető uralmának oly sok bizonyítéka van, hogy egyszerre elmondani nem is lehet. Még egyszer összefoglalom tehát az eddigieket és csak azután kezdek a másik felének folytatásához. Közben természetesen nem mulasztja el P. hangoztatni: ... tibi, cum tam multa largiaris⁶⁶ et nihil auferas, ut si nihil largiaris et auferas omnia, omnia supersint (41, 2).

Lehetetlen a számító célzatosságot észre nem venni a személy és vagyónbiztonság hosszas ünneplésében. Ez a pont is a nép sokszor megemlített és fájón nélkülözött vágyai közé tartozott. Főképp Domitianus alatt érezhették tragikusan ennek hiányait.⁶⁷ Fejtegetéseit tehát itt is nyugodtan építhette lélektani alapokra. Ilyenirányú súlyos visszaélés volt a közbiztonság ellen a besúgók aknamunkája, amelynek Traianus radikális intézkedése vetett véget: Vidimus delatorum iudicium quasi grassatorum, quasi latronum (34, 1). A folytatásban már szószerinti egyezést találunk a hagyománnyal: advertisti oculos atque ut ante castris ita postea ... pacem foro reddidisti; excidisti intestinum malum et provida severitate ca-

⁶⁶ A panegyrista csodálkozó hódolatára megadja Ferrero a történetíró obiectív feleletét: „Dass das ohne Steuererhöhung geschehen konnte lässt sich nur erklären durch die reiche Kriegsbeute, die Ländereien und Bergwerke Daciens und das natürliche Anwachsen der Einkünfte, die Frucht des Bevölkerungs- und Wohlstandszuwachses.“ (i. m. 644) Ennél világosabban aligha szemléltethető a panegyrista és a historikus közti különbséget.

⁶⁷ Az összehasonlítások szemléltető erejét itt is alkalmazza P., mi azonban ezeket egyszerre fogjuk tárgyalni.

visti, ne fundata legibus civitas eversa legibus videretur (34, 2). *ὁ βασιλέως θυρεὺν ἐντυχὼν τῶν δεινῶν ἀπήλλακται* (Men. i. m. 375, 17), *προϋδέσθαι τὸ μέλλον* (u. o. 376, 21). Sőt még ilyen külsőséges fordulatban is megtaláljuk az egyezést: *οὐ μόνον ἐν τοῖς κατὰ τὸν πόλεμον ἔργοις ὁ βασιλεὺς ἡμῖν θανμάσιος, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς κατ' εἰρήνην θανμασιώτερος* (Men. i. m. 375, 10).

Kimondott törvényhozói tevékenységet Traianus még nem fejtett ki, hiszen erre még nem volt módja. Márpedig a görög retorikák ezt is hangsúlyozzák az igazságosság dicséretékor. Egy be nem vált törvényes szankciót azonban már tökéletesített a császár a delatorokra vonatkozólag: *Ereptum alias pecunias eunt, perdant, quas habent; expellere penatibus gestiunt, suis exturbentur neque ut antea exsanguem illam et ferream frontem nequiquam convulnerandam praebeant punctis et notas suas rideant* (35, 3). Ilyenértelmű utasítást olvashatunk az elméletben is: *νομοθετεῖ τὰ δίκαια, καὶ τοὺς μὲν ἀδίκους τῶν νόμων διαγράφει, δίκαιους δὲ αὐτὸς θεσπίζει* (Men. i. m. 375, 25). Ennek megfelelően ünnepli Traianust sűrű tömjénfelhők között, mint a régi hiányos törvény tökéletesítőjét (35, 4. 5).

A császári igazságosság magasztalása hasonló körülményességgel folytatódik tovább. A „*crimen laesae maiestatis*”-nak bármikor előhúzható vádjával (*unicum crimen eorum, qui crimine vacarent*) nem lehetett többé visszaélni: *Huius tu metum penitus sustulisti* (42, 1). *In eodem genere ponendum est, quod testamenta nostra secura sunt, nec unus omnium, nunc quia scriptus, nunc quia non scriptus, heres* (43, 1). Erre a jogbiztonságra, mint a rendezett állami élet alappillérére külön is gondol a hagyomány: *δικαιότερα δὲ τὰ συμβόλαια τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους* (Men. i. m. 375, 27). Mivel pedig ez az irányelve a császár egész belpolitikai tevékenységének, büszke öntudattal konstatálhatja a panegyrista: *salva est omnibus vita et dignitas vitae* (44, 5). Még egyszer hangot ad a szónok ugyanezeknek a motívumoknak egy későbbi fejezetben. A császár bírvágya nem veszélyezteti a magánvagyonot. . . . *quae habemus ipsi, quam propria,*

quam nostra sunt! (50, 1). Tanta benignitas principis, tanta securitas temporum est (50, 7). Mindezeknél jobban fejezi ki a császár méltányos felfogását a szólás szabadsága. S itt igazán elismeréssel kell adóznunk P. szofisztikus fordulatának. A szabad kritizálási jogot csakis a múlt és jövő idők fejlődelseivel kapcsolatban emlegeti: Insectari malos principes tutum est (53, 3) . . . licet nobis et in praeteritum de malis imperatoribus cotidie vindicari et futuros . . praemonere (53, 5). S ebbe hallgatagon, bele kell értenünk: Veled kapcsolatban, Caesar, ennek semmi jelentősége nincs, mert ki találna benned olyat, amit is egyébként ne mert volna megmondani. Ezt elsősorban is magára vonatkoztatja: agentibus tibi gratias nihil velandum est, nihil omittendum (56, 2). Bár maga a császár — igazságszeretetét bizonyítva — bátorít fel erre bennünket: iubes, quae sentimus, promere in medium: proferemus. De kire vonatkozólag?! Az ígélet második része u. i. világosan kifejezi, hogy ezentúl bátran el merik mondani a *multban* felgyülemlett keserves tapasztalataikat: nunc tua dextra tuisque promissis freti et innixi obsaepta diutina servitute ora reseramus frenatamque tot malis linguam resolvimus (66, 4. 5).⁶⁸

A közjóra irányuló tevékenysége során említjük meg az építkezéseket is: . . . non ut ante inmanium transvectione saxorum urbis tecta quatiantur; stant securae domus nec iam templa nutantia (51, 1), mert az előző fejezetekhez hasonlóan ebben is a hagyománynak ugyanaz az elve valósul meg: . . . δι' ἧς οἱ πολλοὶ καὶ μεγάλα πάσχουσιν εὖ καὶ ἄς χάριν εὐεργετῶν καὶ μᾶλλον τετελενηκότων (Theon i. m. 110, 18).

Alkotmány- és törvénytisztelő igazságosságát is számos alkalommal kimutatta Traianus. A szónok itt is megtörtént esetekre hivatkozik. Ezek u. i. önmagukért beszélnek: τὰ ἔργα σημεῖα τῆς ἑξέως ἐστίν (Arist. i. m. I 9. 1367 b 31). a) Jelenvolt

⁶⁸ Már előbb természetesen a praemunitio ügyes előrelátásával bebiztosítja magát minden esetleges ellenvetéssel szemben: Traianusban legfeljebb szigorú rendszabályait kifogásolhatná valaki. De van-e komoly polgár, aki ezt rossz néven venné? . . . nemo de severitate tua queritur, et liberum est queri (46, 6.)

Traianus a comitiákon (63, 1). Biztosította a senatusi tárgyalások függetlenségét: Interrogatus censuit quisque, quod placuit; licuit dissentire . . . vicitque sententia non prima, sed melior (76, 2). A közélet minden megnyilvánulásában érvényesítette ezt az alapelvet . . . pars diei tribunali dabatur. Ibi vero quanta religio aequitatis, quanta legum reverentia! (77, 2. 3). Igazságszeretete vezette a törvényszéki tárgyalásokon is . . . in omnibus cognitionibus quam mitis severitas, quam non dissoluta clementia! (80, 1). O veras principis curas . . . iniquitatibus magistratuum intercedere, infectumque reddere, quidquid fieri non opportuerit (80, 3). *b)* Az igazságos fejedelem jellemvonása a törvények föltétlen tisztelete is: Manet . . . honor legum (36, 2). Rendelkezéseiknek épúgy aláveti magát, mint alattvalói: Tribunal quoque excogitatum principatui est par ceteris (36, 4). Majd más helyen: . . . ipse te legibus subiecisti . . . tu nihil amplius vis tibi licere, quam nobis. (65, 2) Traianus kormányzatában megvalósult a méltányos államberendezkedés legideálisabb tétele: Leges super principem idemque Caesari consuli quod ceteris non licet (u. o).⁶⁹

A menanderi hagyomány a *δικαιοσύνη* taglalásakor a szigorú igazságossággal párhuzamosan megemlékezik az ember-séges méltányosságról (*φιλανθρωπία*) s ennek velejárójáról, a polgárság közé való leereszkedésről (*τὸ εὐπρόσδοον*). Lényegesen hozzátartozó vonásoknak érezte a szónok ezeket is az igazi fejedelem egyéniségéhez, mert burkoltan vagy kifejezetten beleszövé találjuk a legkülönbözőbb cselekedeteiben. Hozzászokhatott a császár ehhez még magánember korában: Vixisti nobiscum (44, 1). Ezért tud megértő szeretettel fordulni polgárai felé: Amas constantiam civium et erectos ac vividos animos . . . foves et attollis. (44, 6) A császári palotának „publicae aedes” nevet Nerva adta ugyan, igazán azonban Traianus tette azzá: Quod enim forum, quae templa tam reserata? Non Capitolium ipsaque illa adoptionis tuae sedes magis publica, magis omnium . . . Magna ante te, magna post te, iuxta te tamen maxima quies. (47, 4. 5. 6) Az uralkodás ezer

⁶⁹ A gondolat erősen Xenophon hatására enged következtetni: *μάλιστα τοῖς νόμοις λατρεῦων*. (Ag. VII 2.)

gondja középett is talál időt alattvalói fogadására : Ipse autem ut excipis omnes, ut expectas ! (48, 1) Non remissionibus tuis eadem frequentia eadem illa socialitas interest ? (49, 4) Úgy látszik, írónk különös előszeretettel kezelte Traianusnak ezt a tulajdonságát, mert a következő fejezetben már számunkra túlzó tömjénezéssel ünnepli . . . suavitatem tuam iucunditatem-que miramur (49, 7) . . . tibi parvus et brevis somnus, nullum-que amore nostri tempus angustius, quam quod sine nobis agis. (49, 8) A circusi játékokon a nép között ül : . . . ipsum principem cernere in publico, in populo sedentem. (51, 5) Az alattvalóit megbecsülő fejedelem rég nem látott gesztusa csodálkozó örömmel töltötte el a senatust : cum candidatis, ut quemque nominaveras, osculo occurreres devexus quidem in planum et quasi unus ex gratulantibus. (71, 1. 5) Tisztviselőinek jogos hatáskörét fejedelmi szeszélyből soha nem csorbította : Nullius ab eo magistratus ius, nullius auctoritas inminuta est, aucta etiam. (77, 4) Tisztviselőitől is ugyanezt a tisztakezű, igazságos eljárást követeli meg. Menander, ez a részletek kidolgozásában olyan leleményes szofista őrizte meg összefoglalásában a görög retorikai elméletnek ezt a követelményét is : *ἐρεῖς ὅτι δίκαιους ἀρχοντας κατὰ ἔθνη καὶ γένη καὶ πόλεις ἐκπέμπει φύλακας τῶν νόμων καὶ τῆς τοῦ βασιλέως δικαιοσύνης ἀξιους.* (Men. i. m. 375, 17) A hagyománynak ez a gondolata elevenedik meg P.-nál : Prodest bonos esse, . . . his honores his sacerdotia, his provincias offers. (44, 7) A becsületes kötelességteljesítés jutalmazása olyan hatásos szempont a *δικαιοσύνη* magasztalására, hogy írónk később egész fejezetet szánt erre : . . . quidquid a quo-que in provinciis bene fieret, omnia te scire. Utile est, Caesar, et salutare praesidibus provinciarum hanc habere fiduciam, paratum esse sanctitati ; industriae suae maximum praemium iudicium principis (70, 3. 4) si bene aliquis provinciam rexerit, huic quaesita virtute dignitas offertur . . . Provinciis . . . in posterum et iniuriarum metum et accusandi necessitatem remisisti. (70, 8) Több esetben azonban szétválasztja a szónok a görög motívum részeit és külön szól Traianus feddhetetlen jellemű tisztviselőiről : eos procuratores habes, ut plerumque

cives tui non alios iudices malint (36, 5) s ezért már kinevezésüket általános helyesléssel fogadja a senatus: 'Omnium quidem beneficiorum, quae merentibus tribuuntur... gaudium... redundat, praecipue tamen ex horum consulatu non ad partem aliquam senatus, sed ad totum senatum... laetitia pervenit. (62, 1) Igazságos uralma tehát valóban úgy javára vált mindenkinek, amint azt Traianus consuli székfoglaló beszédében megígérte: Idézi a szónok a császár fohászát: ita... te di servent, 'si bene rem publicam et ex utilitate omnium rexeris.' (68, 1) Az előbbi fejezetben hasonlóképpen megtaláljuk ezt a passzust: si omnium utilitas ita posceret. (67, 8) Meglehetően egyezik a kifejezés a theoni *ὠφέλεια κοινή* gondolatával, ugyanannyira, hogy — főkép a kétszeri említés miatt — itt is a görög forrás hatását kell megállapítanunk. (i. m. 110, 17).

A bemutatott pliniusi helyek kétségtelenül bizonyítják, hogy a 'panegyrista — a görög *τέχνη*-k útmutatása nyomán — a fejedelmi egyéniség legszükségesebb jellemvonásának az igazságosságot tartotta.⁷⁰

A σωφροσύνη dicsérete

A változatosság kedvéért tekinthetett el P. a tractatio szerkezeti felépítésében a hellenista esztétikákban megadott sorrendtől: *μετὰ τὴν δικαιοσύνην ἐπανέσεις αὐτοῦ τὴν σωφροσύνην* s mindjárt ott találjuk a megokolását is: *ἀκολουθεῖ δὲ μάλιστα τῇ δικαιοσύνῃ ἡ σωφροσύνη* (Men. i. m. 376, 2). Ugyanezen a véleményen van Theon is: *λέγοντες γὰρ ἅλλα προστίθεμεν κατὰ μίαν ἐκάστην ἀρετὴν, ... τί αὐτῷ σωφροσύνη τικὸν ἔργον πέπρακται* (i. m. 112, 4). P. azonban nem tartja

⁷⁰ Az előző évek önkényes elnyomatásából magyarázható, hogy Martialis is az igazságos uralom feltámadását ünnepli Traianusban:

Non est hic dominus sed imperator

Sed iustissimus omnium senator

Per quem de Stygia domo reducta est

Siccis rustica Veritas capillis. (Epigr. X 72)

Stobbe az epigrammát Nervára vonatkoztatja (Philol XXVII 637). Mommsen (Hermes III. 121, 1) és Friedländer (M. V. Mart. epigr. I. I. 64, II. 149) óta azonban tudjuk, hogy a költő Traianushoz intézte.

magát szigorúan utasításaikhoz. Az előbbi eljárásainkhoz hasonlóan tehát itt is különböző helyekről fogjuk összeszedni az erre vonatkozó motívumokat.

A *σωφροσύνη* szempontjainak kidolgozásában írónk a tanítvány következetességével jár mesterei nyomán: Megszüntette Traianus a gladiatori játékok destruáló hatását: *Visum est spectaculum inde non enerve nec fluxum, nec quod animos virorum molliret et frangeret, sed quod ad pulchra vulnera contemptumque mortis accenderet* (33, 1). Hasonló erkölcs-védelmi szempontok vezették a császárt a pantomimusok betiltásakor is (46. c). Mindkét fejezet tárgya szorosan kapcsolatban van a *σωφροσύνη*-nek a görög retorikában megadott megnyilvánulási formáival . . . *Θέαι δὲ καὶ ἀγῶνες καὶ παιηγύρεις μετὰ τοῦ προσήκοντος κόσμου καὶ τῆς προετοιμῆς σωφροσύνης γίνονται* (Men. i. m. 376, 6). Sőt a panegyricus további fejtegetései csak megerősítenek feltevésünkben: *Idem populus ille, aliquando scaenici imperatoris spectator et plausor, nunc in pantomimis quoque aversatur et damnat effeminatas artes et indecora saeculo studia. Ex quo manifestum est principum disciplinam capere etiam vulgus, cum rem, si ab uno fiat, severissimam fecerint omnes* (46, 4. 5). A fejedelemnek átalakító erejű példaadásáról u. i. a hellenista praeceptumok szintén épen a szóban forgó helyen emlékeznek meg: *οἷον γὰρ ὁρᾶσι τὸν βασιλέως βίον, τοιοῦτον ἐπανήρηται* (Men. i. m. 376, 8). A gondolat magva tehát itt sem eredeti, hanem a görög esztétikai utasítások ügyesen alkalmazott, művészi reprodukciója. Ez a passzus egyébként forrása volt még több pliniusi részletnek: *Et quis iam locus . . . ignarus, cum imperatorum ludis etiam et comissionibus celebrarentur, . . . atque in omne ludibrium effeminatis vocibus, modis, gestibus frangerentur? . . . Tu procul a tui cultu ludicras artes removisti* (54, 1. 2). A példaadás motívuma szintén többször felbukkan még: *cum plurimum tibi pro tuis, plus tamen pro nostris moribus debeamus* (41, 4). Palotája is életformáló hatással van látogatóira: . . . *ad parvos penates et larem angustum ex domo principis modestiae et tranquillitatis exempla referantur* (47, 6). . . . *cum ipse sis optimus,*

omnes circa te similes tui fecisti (83, 3). Az alattvalókra tett átalakító hatásnak magasztalását megtaláljuk azonban olyan beállításban, olyan hangnemben is, hogy olvasásakor a fentebb említett „zelosis“-nak „mimesis“-szé való realizálódására kell gondolnunk. A görög mintának u. i. nem csak a gondolata, hanem a fogalmazása kap helyet a következőkben: prope omnes [homines] unius moribus (vivimus) . . . Nam vita principis censura est eaque perpetua: ad hanc dirigimur, ad hanc convertimur (46, 5. 6). A βίος βασιλείως szuggesztív erejéről vallott görög elv hű átültetése ez,⁷¹ mely szerint: accensa est . . . iuventus ad aemulandum (70, 2).

Viszont már a szónok leleményét kell látnunk abban, hogy a császár egyéniségének átformáló, magávalragadó kisugárzását az egész beszéd mottójává teszi . . . ut consulis voce sub titulo gratiarum agendarum boni principes, quae facerent, recognoscerent, mali, quae facere deberent (4, 1). S Traianus-ról lévén szó, tehát meg kell engednünk, hogy jogos nemzeti büszkeséggel tér vissza P. többször is bevallott céljához. Nunc vero postulamus, ut futuros principes doceas inertiae renuntiare, paulisper delicias differre⁷² (59, 2). A tisztségek betöltésénél szintén si quibus opus exemplo, adiecisti, ut te

⁷¹ A mestereknek ezt a legitimizált követését Szabó A. pszichológiai szempontból, a Minderwertigkeitsgefühl alapján magyarázza. „Volt ebben valami a multnak egészen különös megbecsüléséből, mintha belátták volna, hogy önmaguktól sohasem érhetik őket utól, jobb hát, ha igyekeznek legalább utánzással hozzájuk hasonlók lenni... A saját — jöllehet kisebb — erejében tudatos művész törekvése ez.“ (Horatius és a hellenisztikus irodalomtud. 246). Az antik irodalomelika azonban az elméletek alapos ismeretét és követését érdemül tudta be: Hoc ipsum est summum artificium. (Auctor ad Her. IV 2, 3.)

⁷² A szavak szerint a jövőre vonatkozik, alapja azonban tagadhatatlanul a mult lehetett. A görög elemeket nyomozva nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a finom következetességet, amit itt a kompozícióban és a gondolatban egyaránt észlelünk. A passzus megszerkesztésében hű marad P. az éppen szóban forgó σωφροσύνη belső tartalmához, viszont úgy domborítja ki azt, hogy a mult keserűsége is benne tükröződik, s egyben az aristotelesi elgondolás is megvalósul: σωφροσύνη δὲ ἀρετὴ δι' ἣν πρὸς τὰς ἡδονὰς τὰς τοῦ σώματος οὕτως ἔχουσιν ὥς ὁ νόμος κέλγει. (i. m. I 9, 1366 b 13.)

imitarentur. Arduum . . . exemplum et quod imitari non magis quisquam candidatorum quam principum possit (63, 9). Onerasti futuros principes, sed et posteros nostros. Nam et hi a principibus suis exigent, ut eadem audire mereantur, et illi, quod non audiant, indignabuntur (73, 6). Szerénységben is: in posterum exemplo provideres. Discant et principes acclamationes veras falsasque discernere (75, 4. 5). S végül ilyen érveléssel akarja a szónok Traianust a negyedszeri consulság elfogadására rábírni: . . . optimum quemque niti et contendere decet, ut post se quoque rei publicae prosit moderationis scilicet iustitiaeque monimentis (78, 2). A „speculum perfectionis“ csiszolásában azonban nem mérsékli magát mindig ennyire P. Hazafiúi öntudata isokratesi lendülettel szétrepeszti a mérsékletnek egyébként látszólag betartott kereteit. A császár u. i. az exaltált panegyrista szemében lassan az istenek számára is példaképpé magasztosul: Civitas . . . nihil felicitati suae putat adstrui posse, nisi ut di Caesarem imitentur (74, 5). A fentebbiekben hangoztattuk, hogy P. minden dicsőítő motívumának megvan a történeti alapja. Láttuk is ennek igazolását. A szóban forgó amplifikációban azonban P. — teljesen érthető okokból és az akkori felfogás szerint egy panegyristánál vitathatatlan jogosultsággal — túlméretezi Traianus jelentőségét.

A *σωφροσύνη* által irányított uralom eredményét látja Menander abban is, hogy *γνήσιοι δὲ τοῖς πατράσιν οἱ παῖδες* (i. m. 376, 5). Ugyanezt konstatálja P. Traianus államában: Reddita est . . . liberis pietas (42, 2). Quid? vitam, quid? mores iuventutis, quam principaliter formas! (47, 1). Kiléteinek józan átértékezése nyilatkozik meg a császárnak abban a magatartásában is, hogy megjelent a comitiákon, s nem vonta ki magát tévútrátévedt önérzettel azok törvényes fennhatósága alól: Tibi . . . et moderatio tua suasit, et sanctitas, ut te et religioni deorum et iudiciis hominum exhiberes (63, 8). A *σωφροσύνη*-nek aristotelesi értelmezését érezzük kicsendülni edzett életmódjának dicséretéből: . . . validior ipso corpore animus imperitet, quem non fortunae indulgentia emolliat nec copiae principales ad segnitiam luxumque detorqueant . . . Volup-

tates sunt enim, de quibus optime de cuiusque gravitate, sanctitate, temperantia creditur (82, 6. 8). Egyébként ennek a gondolatnak magasztalásától visszhangzik már az egész 81. fejezet.⁷³

A φρόνησις dicsérete.

Az államszervező, építő tevékenység harmadik kellékéről sokkal kevesebb szó esik, mint ikertestvéiről. Ennek az erénynek önálló magasztalásával alig találkozunk. De épen ez a körülmény utal legjobban arra, hogy itt is a görög retorika hatását keressük, s meg is találjuk a magyarázatot írónk eljárására. A görög esztétikáknak idevonatkozó álláspontját Menander kompendiuma őrizte meg számunkra: *ερεῖς . . ἐπὶ τῇ φρονήσει, ὅτι σύνπαντα ταῦτα οὐκ ἂν ἤρκεσε προᾶξαι βασιλεὺς, οὐδ' ἂν τοσοῦτων πραγμάτων ὄγκον διήνεγκεν, εἰ μὴ φρονήσει καὶ συνέσει τῶν ἐπὶ γῆς ὑπερέφερε, δι' ἣν καὶ αἱ νομοθεσίαι καὶ αἱ σωφροσύναι καὶ αἱ λοιπαὶ κατορθοῦσθαι πεφύκασιν ἀρεταί* (i. m. 376, 15—20). Kétségtelen tehát, hogy az elméletek szerzői a bölcsesség dicséretét nem új tettek bemutatása kapcsán vélik megszerkesztendőnek, hanem az előbb már bemutatott erények (*δικαιοσύνη* = *νομοθεσία* és *σωφροσύνη*) keretein belül. Külön a *φρόνησις* ünneplésével P. sem foglalkozik behatóbban, hiszen a már letárgyalt kiváló tettekhez, áldásos rendelkezésekhez magától értetődően sok bölcsesség is kellett. Kifejezetten tehát nincs róla szó, de közvetve minden nagy tett involválja a bölcs belátást és megfontolt-

⁷³ A görög elméletek — nemzeti karakterük alapos ismeretéből kifolyólag — nem tesznek említést a *σωφροσύνη*-vel kapcsolatban a szerénység dicsőítéséről. Bár nem tartozott ez az erény a római mentalitásnak sem legjellemzőbb vonásai közé, P. mégis feltűnően sok helyen hivatkozik rá. Úgy hisszük helyesen keressük P. eljárásának magyarázatát abban, hogy az előző, önitassult gőgjükben tobzódó tirannusokkal szemben Traianust mindenképpen ellentétes vonásokban akarja bemutatni. Nem zárták ezt ki az irodalmi hagyományok sem, hiszen ezek maguk is csak az egyes tulajdonságuk körvonalazására szorítkoznak, kereteket adnak, melynek aktuális tartalommal való kitöltését a panegyristára bízzák. A szerénység (*modestia*, *verecundia*, *pudor*) megnyilvánulásaival találkozunk a következő helyeken: 3, 2. 21, 1. 55, 4. 5. 57, 5. 58, 2. 59, 2. 60, 5. 68, 7. 83, 88. 84, 7. 91, 3.

ságot. Beszédes példa erre az egyiptomi szárazság, amelynek felmérhetetlenül súlyos következményeitől a császár előrelátása mentette meg a birodalmat: *Mirum . . . videretur, si desidem Aegyptum cessantemque Nilum non sensisset urbis annona; quae tuis opibus, tua cura usque illuc redundavit, ut simul probaretur et nos Aegypto posse et nobis Aegyptum carere non posse* (31, 5). Hasonlóképpen kiemeli P. a császárnak világos elmére valló rendeletét az örökösödési adó megszüntetését illetően, mikor legfontosabb indítóokul a *φρόνησις*-t hozza fel: *Augeo principis munus, cum ostendo liberalitati eius inesse rationem* (38, 4). P. kifejezése: *inesse rationem* teljes mértékben alátámasztja előbbi kitételünket a bölcseségnek a többi erényekkel való egybeolvadásáról. Politikai téren is hasonló eredményességgel érvényesültek a császár szellemi képességei: *O veras principis . . . curas reconciliare aemulas civitates tumentesque populos non imperio magis quam ratione compescere* (80, 3). A folytatásban pedig már világosan felismerhetők a *φρόνησις*-nek az irodalmi mintákban precizírozott árnyalatai: . . . *ἐπιθυμηθῆναι δεινός, . . . ἀριστος γινώμωων κρῖναι τὴν ἐτέρων εὐβουλίαν, ἱκανὸς τὰ δύσχερῃ καὶ δάδια γινῶναι* (Men. i. m. 376, 21). P.-nál ezek az utasítások ilyen formában elevenednek meg: . . . *velocissimi sideris more omnia invisere, omnia audire* (u. o.). A *φρόνησις* kidolgozásán végigtekintve világosan kimutathatjuk az aristotelesi nyomokat is. *φρόνησις δ' ἐστὶν ἀρετὴ διανοίας, καὶ ἥν εὖ βουλευέσθαι δύνανται περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν τῶν εἰρημένων εἰς εὐδαιμονίαν* (i. m. I 9, 1366b. 20—22). A bölcs belátás részletezésében, értelmezésében tehát a Stagirita definíciója kétségtelenül érezteti hatását P. felfogásában.

Α σύγκρισις alkalmazása.

K. Jost vizsgálatai derítettek fényt a görög retorikának arra a problémájára, hogy a szónoki hatás eszközei közt milyen előkelő helyet foglalnak el az ősök példái. Esztétikai és tárgyi okokon felül a görög nép mentalitásában keresi Jost a *παράδειγμα*-k⁷⁴ eredetét és magyarázatát: „Die verehrten und

⁷⁴ A *παράδειγμα* fogalmi tartalma igen tágkörű. (I. Jost: Das

helfenden Ahnen der Familie werden allmählich zu den Vätern einer grösseren Gemeinschaft, ... die verstorbenen Glieder der einzelnen Geschlechter werden zu den Vorfahren der ganzen Stadt ... Das Vollkommenheitsbild der Ahnen beherrscht mehr und mehr alle Lebensgebiete. Die Vorfahren sind ... Vorbild ... im ganzen Staatsleben“ (i. m. 249—50).

Mivel pedig P. beszédének legfőbb célja tükröt tartani a későbbi fejedelmek elé, annál inkább kellett fontosságot tulajdonítani a *παράδειγμα*-motívumnak, hiszen az isokratesi elmélet szerint ezek főcélja: *πεισαι* (3, 22), *ἐπιδεικνύναι* (3, 25), *συμβουλευειν* (5, 57), *τεκμαίρεσθαι* (7, 75). Ugyanebben látja a *παράδειγμα* rendeltetését Anaximenes is: *φανερὸν ποιῆσαι* (i. m. 197, 10). Demosthenes hallgatói előtt a *παράδειγμα*-nak szintén ezt a célzatát domborítja ki: *ἵνα δ' ὥς διὰ βραχυτάτου λόγου δῆλον ὃ βούλομαι ποιήσω, παράδειμά τι γνώριμον πάντων ὑμῖν ἐρῶ* (23, 102). Megegyezik ez az aristotelesi *παράδειγμα*-definícióval: *τὸ μὲν τὸ ἐπὶ πολλῶν καὶ ὁμοίων δεικνυσθαι, ὅτι οὕτως ἔχει, ἐκεῖ μὲν ἐπαγωγή ἐστίν, ἐνταῦθα δὲ παράδειγμα*. (Rhet. 1356b 13) *τὰ δὲ δι' ἐπαγωγῆς διὰ τοῦ ὁμοίου, ἢ ἐνὸς ἢ πλείονων, ὅταν λαβὼν τὸ καθόλου εἴτα συλλογίσηται τὰ κατὰ μέρος διὰ παραδείματος* (u. o. 1402b 16).

Nekünk azonban nem célunk most a *παράδειγμα*-elmélet fejlődését adni, csupán P. eljárását akartuk a görög szónokok és esztéták fogalomanalizise alapján szintetikus megvilágításba helyezni. Szónokunk *παράδειγμα*-használata teljesen az isokrates-demosthenesi nyomokon jár, azzal a különbséggel, hogy ő a *παράδειγμα*-nak fentebb részletezett formáját lényegesen ritkábban alkalmazza mestereinél. Ilyen részek: Könnyen gazdasági katasztrófát idézhetett volna az egyiptomi kedvezőtlen időjárás, amit azonban a császár előrelátása sikeresen megelőzött: *Huius aliquando cura Pompeio non minus addidit gloriae, quam ... exactus hostis, mare, oriens triumphis occidensque lustratus* (29, 1). A belső biztonság megteremtését ünnepli P. a császársban szintén az ősökre való hivatkozással:

Beispiel und Vorbild der Vorfahren 10—23). A mi célunknak megfelelően a „Vorbild—Muster“ (15 l.) értelmében fogjuk a továbbiakban tekinteni.

Ingenti... animo divus Titus securitati nostrae ultionique perspexerat ideoque numinibus aequatus est⁷⁵ (35, 4).

A következőben azonban már maradéktalanul megvalósul a görög retorikák elgondolása: Stant effigies tuae, quales olim ob egregia in rem publicam merita privatis dicabantur; visuntur eadem e materia Caesaris statuæ qua Brutorum, qua Camillorum (55, 6). Önzetlen munkásságát is egy *παράδειγμα* fényében világítja meg: iis te confero, quos certum est, quoties consules fuerunt, non sibi praestitisse (58, 1). S áldásos működése közepette is Papiriis etiam et Quintiis moderatior (57, 5). A harcmezőn is a legnagyobbakhoz bizonyult Traianus hasonlónak: gestum (consulatum mirer) non in hoc urbis otio et intimo sinu pacis, sed iuxta barbaras gentes, ut illi solebant, quibus erat moris paludamento mutare praetextam ignotasque terras victoria sequi (56, 4). De egész közhivatali tevékenysége azt a benyomást keltette, ut antiquus aliquis magnusque consul sub bono principe incedere videretur (76, 9). A senatustól neki adományozott Optimus melléknév-tam proprium, quam paternum; nec magis distincte definiteque designat, qui Traianum, quam qui optimum adpellat, ut olim frugalitate Pisones, sapientia Laelii, pietate Metelli monstrabantur; (88, 6) Látjuk tehát, hogy P. valamennyi *παράδειγμα*-ja világosan magánviseli beállítására vonatkozólag az amplifikáló utasítás hatását: *ἀντεξετάζων τὴν αὐτοῦ βασιλείαν πρὸς τὰς πρὸ αὐτοῦ βασιλείας, . . . θαναμάζων μὲν ἐκείνας, τὸ δὲ τέλειον ἀποδιδούς τῇ παρούσῃ.* (Men. i. m. 376, 31).

Említést tesz Jost a *παράδειγμα*-nak ellentétes célzatú használatáról is: „gibt es doch auch Dinge in der Vergangenheit, an denen ein gerechtes Urteil Kritik üben muss“ (i. m. 156). S ilyen esetek előfordulnak — Jost kimutatása szerint (156-7, 238-9) — Isokratesnél és Demosthenesnél egyaránt. Az utóbbi közölők a mérsékeltabb: „Demosthenes sagt . . . hie

⁷⁵ A folytatásból azonban kiderül, hogy Titus istenítése csak lépcsőfokul szolgál Traianusnak a még dicsőségesebb magaslatra való felemelkedéshez. Sed quanto tu quandoque dignior caelo, qui tot res illis adiecisti, propter quas illum deum fecimus. (u. o.)

und da etwas Nachteiliges über die früheren Zeiten... bei ihm gibt nur der Wunsch, die augenblicklichen Ausführungen möglichst wirksam zu gestalten, den Anlass dazu von einem Fehler der Vorfahren zu sprechen. Im allgemeinen scheut er sich mehr als Isokrates, von ihnen etwas Ungünstiges auszusagen... und braucht dabei nicht so harte Worte, wie sie jener (Isokr.), wenn auch selten, doch anwendet“ (u. o. 238, 240). Jost megállapítása alapján tehát arra kell következtetnünk, hogy a *παράδειγμα*-k ilyen hangnemű beállításában P. mestere elsősorban Isokrates volt.

Már az előbbieken utaltunk P. sajtószógos célzatosságára - az elődökre való hivatkozást illetőleg. Kemény szigorúsággal ostromozza a közvetlen múltat; a császár minden nagyszabású tettének megtalálja az ellentétes pólusát a sívár múltban. Láthatólag nagy súlyt helyez a szónok a kontraszthatás kidomborítására. A történelmi helyzet alkalmas volta tüzelhette írónkat arra, hogy az amplifikációnak ezt a módját olyan gyakran alkalmazza, mégpedig olyan elkeseredett hangon, hogy abban még Isokratest is felülmulat.

Traianus bőséges koronázási ajándékának nem volt titkos és becsstelen mellékcélja, ut *flagitii tibi conscius ab insectatione eius averteres famam, nec ut tristes hominum maestosque sermones laetiore materia detineres* (28, 1). A gondolatot nem fejezi be P., de lehetetlen benne meg nem érezni, hogy itt tulajdonképpen egy kevésbé puritán elődjével való rejtett élű összehasonlításról van szó, s néhány sorral később ezt nyíltan ki is mondja P.: *quodquod antea principes ad odium sui leniendum tumentibus plebis animis obiectabant, id tu... innocens populo dedisti* (28, 3). Felülnően élehangú kirohanást találunk a circusi játékokkal kapcsolatban Domitianus ellen: *Iam... spectantium quam securus favor! Nemini impietas, ut solebat, obiecta, quod odisset gladiatorem, nemo e spectatore spectaculum factus miseris voluptates unco et ignibus expiavit. Demens ille, verique honoris ignarus, qui crimina maiestatis in harena colligebat ac se despici et contemni, nisi etiam gladiatores eius veneremur, ... suam divinitatem, suum numen violari interpreta-*

batur⁷⁶ (33, 3-4). Látva Traianus józan gazdasági rendelkezéseit, szigorú hangon vonja Domitianust pénzügyi zavarai miatt felelősségre: ... *cur aliis quidem, cum omnia raperent et rapta retinerent, ut si nihil rapuissent, nihil retinuissent, defuerint omnia* (41, 2). Vége már a szabadosok és rabszolgák uralombitorló korszakának, akik az uralkodó kegyenceiként a múlt század szégyenteljes korszakában az imperiumnak koronázatlan császárai voltak: *Non enim iam servi nostri principis amici... grata sunt... recordantibus principem illum in capita dominorum servos subornantem monstrantemque crimina, quae tamquam delata puniret, magnum et inevitabile ac totiens cuique experiendum malum, quotiens quisque similes principi servos haberet* (42, 1. 4). A végrendeletek törvényes rendezésének elhanyagolása szintén súlyos mulasztása volt az előző uralkodóknak: ... *quis ante te laudem istam pecuniae praetulit? quotus quisque principum ne id quidem in patrimoniis nostris suum duxit, quod esset de suo?* (43, 5). Az ő idejünkben nem volt a tisztességnak értéke: *priores... principes... vitiis civium potius quam virtutibus laetabantur, ... quod in alio sua quemque natura delectat. ... Horum in sinum omnia congerebantur, bonos autem otio ac situ abstrusos et quasi sepultos non nisi delationibus et periculis in lucem ac diem proferebant* (45, 1-2). Virágzásnak indultak Traianus alatt a tudományok, amelyeket Domitianus a rossz lelkiismeret gyanakodó ingerlékenységével csírájukban fojtott el: *cum sibi vitiorum omnium conscius princeps inimicas vitiis artes non odio magis quam reverentia relegaret* (47, 1). Alattvalói fiúi bizalommal közeledhetnek Traianushoz: *non balbi et attoniti nec, ut periculum capitis adituri, ... sed securi et hilares, ... convenimus* (48, 1). A hangulat pszichológiai előkészítése után szenvedélyes szavakkal kezdi ostromozni Domitianust: *nuper illa inmanissima belua plurimo terrore munierat (regiam), cum velut quodam specu*

⁷⁶ Célzás Domitianusnak egy kegyetlen tetteire, melyet Suetonius őrzött meg számunkra: A császár egy családtagját, aki megjegyzést tett az egyik gladiátorra, *detractatum spectaculis in harenam canibus obiect, cum hoc titulo: Impie locutus parmularius.* (Domit. 10.)

inclusa nunc propinquorum sanguinem lambere, nunc se ad clarissimorum civium strages caedesque proferret. Horror, minae és metus őrizték kapuit. Elforzult arcára kiűlt a mardosó bűntudatnak, megbomlott lelki egyensúlyának pokoli kínja (48, 3-5). Győtrő őnvádja elől már azt sem tudta, hogy zárkózzék el. Dimovit perfregitque custodias poena angustosque per aditus et obstructos non secus ac per apertas fores et invitantia limina inrupit (49, 1). A felszabadult lelkű polgár hangja egyesül a következő mondatban a panegyrista hódoló elismerésével: Quanto nunc tutior, quanto securior eadem domus . . . amoris excubiis . . . et . . . civium celebritate defenditur (49, 2). A két császár homlokegyenest ellentétes jellemének összehasonlítása rikító színekkel tart a fejezet végéig.⁷⁷

Traianus tisztakezű gazdaságpolitikája is merőben eltért az előző fejedelmek harácsoló kapzsiságától: Est, quod Caesar non suum videat, tandemque imperium principis quam patrimonium maius est. Multa enim ex patrimonio refert in imperium, quae priores principes occupabant, non ut ipsi fruerentur, sed ne quis alius (50, 2) . . . prodiit detestanda avaritia illius, qui tam multa concupiscebatur, cum haberet supervacua tam multa (50, 5). Micsoda szentségtörő módon bitorolt tehát ezek után még Domitianus isteni tisztetletet: paulo ante aditus omnes, omnes gradus totaque area hinc auro, hinc argento relucebat seu potius polluebantur, cum incesti principis statuis permixta deorum simulacra sorderent⁷⁸ (52, 3). Felháborító arcátlansága semmi határt nem ismert: Ante . . . ingentes hostiarum greges per Capitolinum iter . .

⁷⁷ Ezt a sőtét jellemrajzot kiegészíti még több sőtét vonással Birt (i. m. 263-4). Nem szűkölködnek azonban ilyenekben az egykorú történetírók sem. Domitianusnak egy éppen idevágó tetteről tesz pl. említést Suetonius: sciscitatus est (Dom. Ascleterionem) quis ipsum maneret exitus; et affirmantem fore ut brevi laceraretur a canibus, interfici quidem sine mora, gyorsan el is temettette nehogy igaza legyen a csillagásznak magára vonatkozólag. Így akarta a császár saját magát megnyugtani, hogy tehát a bölcs tévedett Domitianus erőszakos halálát illetően is (i. m. Dom. 15. l. még: Dio Cassius Hist. Rom. LXVII 16.)

⁷⁸ Suet. Dom. 22.

devertere via cogeatur, cum saevissimi domini atrocissima effigies tanto victimarum cruore coleretur, quantum ipse humani sanguinis profundeabat (52, 7). A szónok — szinte megrettenve a saját vészesen kongó vádjaitól — meg is adja mindjárt eljárásának magyarázatát, melyben igazolja a mi többször hangoztatott nézetünket az összehasonlítások célzatosságáról: Omnia . . . quae de aliis principibus a me aut dicuntur aut dicta sunt, eo pertinent, ut ostendam, quam longa consuetudine corruptos depravatosque mores principatus parens noster reformet et corrigat. Alioqui nihil non parum grate sine comparatione laudatur (53, 1). Emlékezzünk vissza Anaximenesre, aki szintén ebben jelölte meg a *συγκρίσις* célját (i. m. 187, 7—20). A mentegetőzés egyébként csak arra való, hogy annál biztosabban hitelre találjanak a többi *παράδειγμα*-k is. Domitianus beteges tisztelethajhászása tenyész-tette ki a hízelgő udvaroncok nyáját: . . . laudes imperatorum ludis etiam et comissionibus celebrarentur (54, 1). A senatus szinte törte magát, hogy mikép emelhetné a becsvágyó Domitianust még jobban maga fölé (54, 3). Bár az ünnepelő hódolatot több fejedelem visszautasította, nemo ante tantus fuit, ut crederetur noluissi decerni (54, 6). Visszautasította Traianus a harmadik consulságot is, quem novi imperatores destinatum aliis in se transferebant. Fuit etiam, qui in principatus sui fine consulatum, quem dederat ipse . . . extorqueret et raperet (57, 1—2). Majd ügyes praeteritíóval így folytatja: Non te ad exemplar eius voco, qui continuis consulatibus fecerat longum quendam et sine discrimine annum (58, 1).⁷⁹

A senatus tárgyalásai sem élvezték régebben azt a szabadságot, amit most Traianus biztosított nekik: Nonne paulo ante nihil magis exitiale erat, quam illa principis cogitatio: 'hunc senatus probat, hic senatui carus est'? Oderat, quos nos amaremus, sed et nos, quos ille (62, 3—4). Traianus mint gondos uralkodó megjelenik a comitiákon. Nem így elődei. Quotus quisque principum antecedentium honorem istum aut consulatui habuit aut populo? Féktelen önteltségükben: persuasio superbissimis dominis erat, ut sibi vide-

⁷⁹ L. Ferrero hasonló tartalmú tudósítását (i. m. 629-30.)

rentur principes esse desinere, si quid facerent tamquam senatores (63, 3. 6). Egyébként az egész caput egy szenvedélyes hangú kirohanás az előbbi század trónbitorló zsarnokai ellen. Törvénytisztelete is magasan felette állott önkényes elődeinek: *lam totiens procedere in nostra inascensumque illum superbiae principum locum terere quam dignum te quamque diversum consuetudini illorum, qui pauculis diebus gestum consulatum, immo non gestum abiciebant per edictum* (65, 3). Trónfoglaló beszédében azonban mindegyik tett nagy ígéreteket: *Omnes ante te eadem ista dixerunt, nemini tamen ante te creditum est* (66, 3). S amazok működésükkel be is bizonyították, hogy ígéretéseik valóban nem voltak komolyak: *Alii se superstites rei publicae optabant, faciebantque, tibi salus tua invisita est, si non sit cum rei publicae salute coniuncta* (67, 6). Nem fél Traianus a kritikától, nem úgy mint elődje, ki — alapos elővigyázatból — minden szabad véleménynyilvánítást eleve megakadályozott. De ahol bírálat nem hangzik el, még nem jelenti okvetlenül, hogy nincs is mit kritizálni: *Turpis tutela principis, cui potest imputari . . . ibi intemperantius amamus bonos principes, ubi liberius malos odimus* (68, 6. 7). A *capite foetet piscis!* Lassan az egész tisztviselői kart átjárta a destruáló császárok léha felfogása: *Ita eadem illa negligentia seu malignitas principum nec illos a crimine et hos deterrebat a laude* (70, 7). Ezzel szemben Traianus a legnagyobb megbecsülést tanúsította munkatársai iránt: *Te magis mirer an inprobem illos, qui effecerunt, ut istud magnum videretur* (71, 2). Kimutatja Traianus megbecsülő véleményét azzal, hogy indítványaitat készségesen meghallgatja: *At quis antea loqui, quis hiscere audebat praeter miseros illos, qui primi interrogabantur? Ceteri quidem defixi et attoniti ipsam illam mutam ac sedentariam adsentiendi necessitatem quo cum dolore amici, quo cum totius corporis horrore perpetiebantur!* (76, 3). Hasonló imponáló magatartást tanúsított Traianus a magánéletben is. Részletesen megismerjük őt ebben a vonatkozásban is (81. c.), csak azért, hogy mindjárt a következő fejezetben lássuk: *quantum dissimilis illi, aki férfiatlan tehetetlenségét, rideg embergyűlöletét és határtalan hatalomszomját*

magánéletében sem tudta megtagadni (82). Ilyen ember egyénisége természetesen senkit igaz barátként megnyerni nem tudott: in principum domo nomen tantum amicitiae inane scilicet inrisumque remanebat. Nam qui poterat esse inter eos amicitia, quorum sibi alii domini, alii servi videbantur? Ezt az állapotot is megszüntette Traianus vonzó személyisége. Tu habes amicos, quia amicus ipse es (85, 1. 2).

A *παράδειγμα*-k — meglehetősen egyoldalú, de színes skálájú — használata a görög rétorokat meghaladó méretben található meg panegyristánknál. Érdekes azonban megfigyelni, hogy — Isokrateshez hasonlóan⁸⁰ — elitélő összevetéseiben csak a közelmúltat teszi mérlegre. Magyarozatát abban látjuk, hogy ilyen tartalmú *παράδειγμα*-k beszövésére keresve sem talált volna alkalmasabb korszakot Nero és Domitianusénál. Sajnos, torzítania sem kellett, annyira távol állt ez a gyászos korszak a méltányosságnak, a törvényességnek még a halk látszatától is⁸¹.

A gyakori összehasonlítások mutatják, hogy P. valóban nem felejtkezett meg τοῦ προειρημένου θεωρήματος, ὅτι ἐφ' ἐκάστῳ τῶν κεφαλαίων ποιήσει συγκρίσεις. ἀλλὰ ἐκεῖναι ἔσονται μερικαί, οἷον παιδείας πρὸς παιδείαν ἢ σωφροσύνης πρὸς σωφροσύνην (Men. i. m. 377, 3). Ajánlják azonban a görög szofisták a *τελειοτάτη σύγκρισις*-t is (u. o. 376, 31), amelyek tehát nem egy-egy tulajdonságra vonatkoznak, hanem *περὶ ὅλης ἔσονται τῆς ὑποθέσεως, ὥσαντι βασιλείαν ὅλην ἐν κεφαλαίῳ . . . πρὸς ὅλην βασιλείαν συγκρίνομεν* (u. o. 377, 6).

⁸⁰ Jost mutat rá Isokratesnál a *παράδειγμα*-k alkalmazására, megállapítva, hogy nála is közvetlen múlt szolgáltat anyagot ezekhez. Ez magyarázza azt is, hogy Isokr. ilyenkor nem *πρόγονοι*-ról, de *πατέρες*-ről beszél (i. m. 156.)

⁸¹ Tévednénk azonban, ha azt gondolnók, hogy Nero és Domitianus illetén való ábrázolása csak a panegyricus célzatosság folyománya. Hasonlóképpen ítélnek. P. kortársai is; Suet. i. m. VI 30-37, VII 10-23, Martialis. Epigr. XII 15, Juvenalis. Sat. II, III 150-295, VI 206-18, Philostratos. Imagines VI 21, VII 1. Kétségtelen tehát, hogy ezek az uralkodók megérdemelten szenvedik P.-nál a sötét háttér hálátlan szerepét. Az egykorú tanúknak ez az egyezése mutatja azt is, hogy jellemzésükben aligha távolodott el P. túlságosan a történeti valóságtól.

Ilyenekkel azonban P.-nál átlag nem találkozunk. Valóban nem lett volna hatásos egy fejezetben még egyszer belesűríteni Traianus szétágazó tevékenységének dicséretét. Abból egy új encomium lett volna, vagy csak elnagyolt általánosságokat érintetett volna benne a szónok. Ő tehát Anaximenes útmutatása nyomán: σκοπεῖν δὲ καὶ τὸ πρᾶγμα ὅποιον φανεῖται κατὰ μέρη διακρούμενον καὶ καθόλου λεγόμενον, καὶ ὅποτερως ἂν μείζον ἢ τόνδε τὸν τρόπον αὐτὸ λέγειν (i. m. 188, 2), a „σύνκρισις μερικὴ“ célszerűbb megoldását választja.

Egyéb motívumok.

A „πραῖξις“ felsorolása és laudatiója közben az eddig bemutatott négy uralkodó szempont mellett még számos olyan passzust találunk, amelyek kétségtől magukon viselik a görög hatás vagy átvétel jellegét.

Hatásos dicsőítő motívum, a szofisták felfogása szerint, annak kihangsúlyozása, hogy οὐδεὶς ἄλλος πρότερον τοῦτοις ἐπεχείρησεν (Anax. i. m. 187, 23). Ugyanezt ajánlja a szónok figyelmébe Theon is: . . . μόνος ἐπραξέ τις . . . πρώτος (i. m. 110, 22). Ilyen soha nem látott esetnek tünteti fel P. a császári trón elnyerését: O novum atque inauditum ad principatum iter! (7, 1). Hasonlóképpen megkapta lelküket Traianus szokatlan szerénysége is, amelyet a címek (21. c.) és a túlzó tiszteletnyilvánítások visszautasításában (54, 55 cc) tanúsított. Az I. század sorozatos gazdasági visszaélései után Traianus tisztakezü eljárása is az újdonság erejével hathatott: . . . quis ante te laudem istam pecuniae praetulit? (43, 5). Consullá választásakor mint fejedelem letette a hivatali esküt consultársának. Ezt a törvénytiszteletről tanúskodó szokást olyan hosszú mellőzés után elevenítette fel újra Traianus, hogy szokatlanságával már meg is zavarta a jelenlevőket: iam se omnis turba commoverat, cum tu mirantibus cunctis accedis ad consulis sellam (64, 1). Az „optimus“ melléknév is mindig arra fog minket is emlékeztetni cui primum dicatum est (88, 10).

A közmondások és aforizmusok szintén a görög retorika szabadalmazott dicsőítő eszközei közé tartoztak: . . . γνώ-

μην ἢ ἐνδύμῃμα παντὶ τῷ λόγῳ ἐπιθήσομεν (Anax. i. m. 228, 2). A pliniusi retorikát vizsgálva, Morillot is foglalkozik szónokunk γνώμη használatával.⁸² Az ő felsorolását kiegészítve adjuk: Caelo . . . nunquam benignitas tanta, ut omnes simul terras ubertet foveatque (32, 2). Utile est ad usum secundorum per adversa venisse (44, 1). Praemia [bonorum malorumque] bonos ac malos faciunt (44, 8). Hoc inexpugnabile munimentum, munimento non egere (49, 3). Frustra se terrore succinxerit, qui saeptus caritate non fuerit (49, 3). Magnum est differe honorem, gloriam maius (56, 4). Nunquam deceptus est princeps, nisi qui prius ipse decepit (66, 5). Ea demum vera felicitas, felicitate dignum videri (74, 1). Crede nobis, crede tibi (74, 2). Ut ceterorum hominum, ita principum, illorum etiam, qui sibi di videntur, aevum omne et breve et fragile est (78, 2). Est magnificum, quod te ab omni contagione vitiorum reprimis ac revocas, sed magnificentius ut tuos (83, 2). Habes amicos, quia amicus ipse es (85, 2). Iucundissimum est in rebus humanis amari, sed non minus amare (85, 7). Facilius est unum amare, quam multos (85, 8).

Az elméleti összefoglalások közül egyedül Theoné emlékezik meg a fejedelem istenfélő jámborságáról: (ἐθεῖς) δοῖος (i. m. 110, 9).⁸³ Ilyen szempontból okolja meg P., miért nem fogadott el Traianus istennek kijáró tisztelést: Simili reverentia, Caesar, non apud genium tuum bonitati tuae gratias agi, sed apud numen Iovis optimi maximi pateris (52, 6).

A szónok sokágú mondanivalója és beszédnek aránytalanul nagy terjedelme magyarázzák meg, hogy miért mellőzte

⁸² Többször kifogásolja is gyákori használatukat és mesterkélly tartalmukat, bár maga is elismeri, hogy az irodalmi minták befolyásolták ebben a szónokot: cum eloquentia in artificiiis praeceptisque tota se continuit, multo crebrior fuit usus illarum γνώμων quibus scholastici suasoriis . . . quasi luminibus facile adornare solebant (i. m. 49).

⁸³ Feltehetjük azonban, hogy kortársának Dio Chrysostomnak szintén Traianushoz intézett beszédének hatásával állunk itt szemben: θεῶν ἐπιμελής (15 §). A két panegyricus érintkező pontjaival J. Morr foglalkozott. (Die Lobrede des jüng. P. und die erste Königsrede des Dion v. Prusa.)

P. az elméleteknek egy fontosnak látszó és erősen hangsúlyozott követelményét... *διαν μέλλης ἀπὸ κεφαλαίου μεταβαίνειν εἰς κεφάλαιον, δεῖ προοιμιάζεσθαι περὶ οὗ μέλλεις ἐγχειρεῖν, ἵνα προσεκτικὸν τὸν ἀκροατὴν ἐργάσῃ, καὶ μὴ ἕως λανθάνειν μηδὲ κλέπτεσθαι τῶν κεφαλαίων τὴν ζήτησιν* (Men. i. m. 372, 15). Ez az elgondolás elég ritkán valósul meg P.-nál: Non vereor... ne longior videar, cum sit maxime optandum, ut ea, pro quibus aguntur principii gratiae, multa sint; quae quidem reverentius fuerit integra, inlibataque cogitationibus vestris reservari quam carptim breviterque perstringi (25, 1). Alio me vocat numerosa gloria tua. Alio autem? quasi vero iam satis veneratus miratusque sim, quod tantam pecuniam profudisti... (28, 1). Quid? vitam, quid? mores iuventutis quam principaliter formas!... ut sub te spiritum et sanguinem et patriam receperunt studia! (47, 1). Adnotasse vos credo iam dudum me non eligere, quae referam. Propositum est mihi principem laudare... (56, 1). Praevertor iam ad consulatum tuum etsi sunt quaedam ad consulatum pertinentia, ante consulatum tamen (63, 1). Non transilui principis nostri consulatum, sed eundem in locum contuli, quidquid de iure iurando dicendum erat (66, 1). Traianusnak mint önzetlen barátinak ábrázolása az érdeklődés hasonló módon való felkeltése által szintén figyelmezteti a hallgatóságot a „μεγίστων ἀκούειν“ elvre (Men. i. m. 372, 20): iam et in privatorum animis exoleverant priscum mortalium bonum amicitia, cuius in locum migraverant adsentationes, blanditiae et peior odio simulatio... Tu hanc pulsam et errantem (amicitiam) reduxisti (85, 1. 2). A „privata gratiarum actio“ külön részletet alkotó négy fejezetét szintén szabályos bevezetéssel nyitja illetőleg okolja meg a szónok: Scio, cum ceteros cives, tum praecipuae consules oportere sic adfici ut se publice magis, quam privatim obligatos putent. Ut enim malos principes rectius pulchriusque est ex communibus iniuriis odisse quam ex propriis, ita boni speciosius amantur ob ea, quae generi humano, quam quae hominibus praestant (90, 1–2).

A görög elméleteknek az egész mű bevezetőjéül ajánlott

egyik szempontjával szintén találkozunk P.-nál. A bevezetés kidolgozásában igen pedáns és körültekintő Menander őrizte meg számunkra a görög encomium bevezetésének ezt a követelményét: *ὥς δὲ πελάγονς ἀπείρου τοῖς ὀφθαλμοῖς μέτρον οὐκ ἔστι λαβεῖν οὕτω καὶ βασιλέως εὐφημίαν λόγῳ περιλαβεῖν οὐ ῥάδιον* (i. m. 368, 23). Ez a motívum elevenedik meg egy helyen szónokunknál is: *Sed quid singula consector et colligo, quasi vero aut oratione complecti aut memoria consequi possim, quae vos, patres conscripti, ne qua interciperet oblivio, et in publica acta mittenda et incidenda in aere censuistis* (75, 1).

Az ókori történelemből tudjuk, milyen gyakori az egyes kiváló férfiak díszítő mellékneve, amely rendszerint valamely nagyobb tetteükkel vagy ritka tulajdonságukkal volt összefüggésben. Az elméleti utasítások figyelme kiterjedt erre a körülményre is: *ἀρμόσει δ' ἐν τοῖς ἐπαινοῖς καὶ πολλοῖς ὀνόμασι περὶ ἕκαστον χρησάμενον μεγαλοπρεπῆ τὴν λέξιν ποιῆσαι* (Anax. i. m. 228, 2). Theon szintén felfedezi ezekben a hatásos dicsőítési lehetőséget: *χαρίεν δὲ ἐστὶν ἐνίοτε ἀπὸ τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ἐπωνυμιῶν ἐγκωμιάζειν* (i. m. 111, 3). Panegyrikusunkban több helyen érezzük a szóbanforgó passzus hatását: *Nihil magis possum dicere, quam quod quidem dictum est a cuncto senatu: 'Ο te felicem'!* (74, 1). Hiteles történelmi tény viszont az, hogy *senatus populusque Romanus optimi . . . cognomen adiecit* (88, 6). Nem is mulasztja el a hálás panegyrista, hogy ennek előzményeit, alapját, tartalmát és következményeit hódoló elismerés keretében hallgatói elé ne állítsa.⁸⁴ Az *ἐπωνυμία* ünneplését ki-

⁸⁴ I. az egész 88. c.-ot. továbbá: 74, 3. 89, 1. 91, 1. 92, 5.

Említést tesz azonban a szónok *ceterae adpellationes*-ről is (88, 7); ilyenek *Caesar Auguste* (4, 3. 5, 2. 57, 5) *Imperator Auguste* (16, 2) *Imperator Caesar* (21, 2) *Imperator Augustus*, *Caesar*, *pontifex maximus* (64, 2) *Caesar* (9, 3. 14, 1. 21, 4. 25, 5. 26, 4. 28, 6. 30, 5. 31, 5. 34, 1. 38, 3. 7. 41, 1. 43, 3. 45, 6. 46, 1. 50, 2. 5. 53, 5. 55, 5. 6. 60, 6. 62, 5. 9. 63, 3. 65, 1. 2. 67, 5. 7. 68, 1. 6. 69, 3. 5. 6. 70, 4. 6. 71, 7. 72, 5. 73, 3. 78, 5. 83, 1. 86, 3. 4. 87, 2) *Pontifex maximus* (94, 4.)

Későbbi eredetű lehet a *Locupletator civium* megtisztelő cím, amit eredményes gazdaságpolitikai tevékenységének elismeréseként egy felirat őrzött meg számunkra (CIL VI 958.)

terjeszti a szónok a császárnéra Plotinára és a császár hugára Marcianára is. A családtagoknak — elsősorban a feleségnek — ünneplése u. i. szintén a panegyricus követelményei közé tartozott. Megemlékezik erről a dicsőítési alapról Hermogenes: *συγγενεῖς* (i. m. 12, 21), Theon: *ἄλλον οἰκείοι* (i. m. 110, 4). Menander pedig a szokott részletességgel kezdi boncolgatni: *εἰ δὲ ἐπ' ἀξίας εἴη καὶ τιμῆς μεγίστης ἡ βασιλῆς, ἐρεῖς τι καὶ κατὰ καιρὸν ἐνθάδε* (i. m. 376, 9). Egész fejezetet szentel P. a császárné magasztalására: *Tibi uxor in decus et gloriam cedit* (83, 5). Sőt a kérdés részletezésében is ragaszkodik a szónok a hagyományhoz: *... οὐδ' εἰ ἔστιν ἄλλο οἶδε γυναικεῖον φῶλον* (u. o. 13): *Quid illa sanctius, quid antiquius ... quam modica cultu, quam parca comitatu, quam civilis incesso!* (83, 5. 7). Az *οἰκείοι* során szentel P. egy fejezetet a császár huga Marciana dicséretének: *... u. in illa tua simplicitas, tua veritas, tuus candor agnoscitur* (84, 1). Ezek a részek azonban nem öncélúak, beiktatásukat csak az a szempont indokolja meg, hogy általuk a dicsőített személy alakja lesz fényesebbé. P. a leghatározottabban gondoskodik is arról, hogy a családtagokról szóló laudatio szem elől ne tévessze ezt a feladatát. Ezért tehát Plotinában és Marcianában is a császár tökéletességének visszatükröződését ünnepli P. Traianus egyéniségének nagysága és személyes varázsa érezteti rajtuk is nemesítő hatását: *Mariti hoc opus. qui ita imbuīt, ita instituit* (83, 7). *Te enim imitari, te subsequi student* (84, 5). S ezzel a szónok újra visszatért a görög forráshoz: *οἷον γὰρ ὀρῶσι τὸν βασιλέως βίον, τοιοῦτον ἐπανήρηνται* (Men. i. m. 376, 8). A kínálókozó összehasonlítási alkalmat sem szalasztja el, s egy éles megjegyzésben utal az előző császárok rendezetlen, tobzódó családi viszonyaira: *Multis inlustribus dedecori fuit aut inconsultius uxor adsumpta aut retenta patientius* (83, 4).

A hellénisztikus felfogás uralkodó-kultusza hozta magával a fejedelem képeinek, szobrainak felállítását. Ebből a mentalitásból magyarázható a görög grammatikusoknak utasítása a panegyrista számára: *πλήρεις εἰκόνων αἱ πόλεις, αἱ μὲν πινάκων γραπτῶν, αἱ δὲ πον καὶ τιμιωτέρας ὕλης* (Men.

i. m. 377; 26). P. beszéde azonban Traianus uralmának elejére esett. Képei, szobrai tehát még nem lehettek. Ilyen formában nem használhatta P. a hagyomány ajánlatát. Úgyes beállítással azonban odamódosította a helyzetet, hogy az idézett passzus Domitianus önistenítő hóbortjával szemben Traianus józan, realis önismeretét domborítja ki: ego titulis omnibus speciosius reor, quando non trabibus aut saxis nomen tuum, sed monumentis aeternae laudis inciditur⁸⁵ (54; 7). Képmásai is megmaradnak a *halandók* színvonalán: Stant igitur effigies tuae, quales olim ob egregia in rem publicam merita privatis dicabantur; visuntur eadem e materia Caesaris statucae qua Brutorum, qua Camillorum (55, 6). Domitianusnak kiereszskolt, de ki nem érdemelt mortales... caducosque titulos aut depreceris aut temperes... Hi sunt honores, in quos nihil flammis, nihil senectuti, nihil successoribus liceat. Arcus enim et statuas, aras etiam templaque demolitur et obscurat oblivio, negligit carpitque posteritas (55, 8. 9).

Pompeius Falconak P. az emberek kiismerésére vonatkozólag normaként ajánlja Euripides szavait:

γινώσκων, δι

τοιοῦτός ἐστιν, οἷς περ ἥδεται συνῶν.

(Epist. IV 27, 6. Fragm. trag. p. 490 ed. Nauck)

Ezt az elvet hangoztatják a retorika elmélkedői is. Valamennyi figyelmébe ajánlja a szónoknak azt a dicsőítési lehetőséget, amit a nemes barátok bemutatása jelent a panegyricus számára; s hogy az ünnepelt maga is milyen mérgértő tapintattal kezelte barátait: *τῶν φίλων κήδεται* (Anax. i. m. 187, 30), *πρὸς τοὺς φίλους ὁ αὐτὸς καὶ δίκαιος* (Theon i. m. 111, 19). Hermogenes és Aristoteles utalnak röviden a *φίλοι*-ra (i. m. 12, 21 és i. m. 15, 16 1361b 34). Menander kompendiuma szintén fontosnak látja ezt a motívumot: *φίλοι πάντες εὖνοι* (i. m. 376, 29). P. ezt a szállóigévé lett mondatát az összehasonlítások és amplifikációk ügyes fogásaival színezve hatásos laudatióvá formálja: Tu amicos ex optimis

⁸⁵ Traianus azonban mégis jónak látta az aeterna laus-ról fórum építéssel és emlékoszlóp állítással is gondoskodni.

et aequum est esse carissimos bono principi, qui invisissimam malo fuerint . . . Hos provehis et ostentas quasi specimen et exemplar, quae tibi secta vitae, quod hominum genus placeat (45, 3. 4). Hűséges baráti érzéseit tükrözi az egész 86. fejezet Licinius Súrra iránt. Méltányos és önzetlen gondolkozásmódja miatt ipsum quidem quis mediocriter diligat . . . ? (87, 4).

Menander kompendiuma csak az ifjúkor laudatiójában tartja szükségesnek a testi kiválóságok megemlítését: *μετὰ τὴν γένεσιν ἐρεῖς καὶ περὶ φύσεως* (i. m. 371, 14). A többi szofista sem szélesíti ki ennek a passzusnak a területét, hanem egy korhoz kötik valamennyien.

P. azonban a tractatio végén, mikor már Traianus szellemi fölényét Domitianus felett eléggé kidomborította, újra szentel egy fejezetet a császár testi képességeinek dicséretére; hogy a „*φύσιν σώματος*“ tekintetében is kimutassa elsőbbségét: *Nec vero per se magnopere laudaverim duritiam corporis ac lacertorum*; sed, si his validior ipso corpore animus imperitet, quem non fortunae indulgentia emolliat nec copiae principales ad segnitiam luxumque detorqueant, tunc ego . . . et laetum opere corpus et crescentia laboribus membra mirabor (82, 6). Ennek a képnek negatívuma az utolsó vonásig Domitianusról való. Hogy azonban a benne levő rejtett vágást mindenki észrevegye, már előbb utal egy *σύγκρισιν*-ben a tehetetlen, enervált Domitianusra: *Faeda facies, cum populi Romani imperator alienum cursum, alienumque rectorem . . . sequeretur* (u. o. 3).

Amint a szónok a tettek ünneplésében előrehalad, egyre gyakrabban vegyít a tárgyalásába olyan elemeket, amelyekben már az elméletek *ἐπιλογος*-ának gondolkörét elővételezi. Kifejezetten a befejezésbe illő motívum pl. a Iuppiterhez intézett könyörgés a fejedelemért: *τίνας εὐχὰς εὐχεσθαι δεῖ τῷ κρείττονι τὰς πόλεις ἢ ἐπὲρ βασιλέως αἰεὶ*; (Men. i. m. 377, 19) P. a tractatióban is felhasználja már ezt az eszmét: . . . nos . . . debeamus deos obsecrare, ut omnia, quae facis quaeque facies prospere cedant tibi, rei publicae, nobis (72, 1) . . . hoc magis incensi sumus, ut precaremur . . . (73, 5) . . . precati sumus, ut sic te amarent di, quem ad modum

tu nos (74, 4). Quid nunc ego super ea, quae sum cum toto senatu precatus, . . . précer? (75, 6).

P.-nak a tárgyalás során tapasztalt viszonylagos önállósága csak addig tartott, amíg talajként maga alatt érezte Traianus tetteit. Amint azonban az encomiumban gyakran előforduló általános laudatióra, vagy az egyes részeket összekapcsoló, az intervallumokat kitöltő áthidalásra kerül a sor, nem meri a saját fantáziájára bízni magát. Ilyenkor vesszük észre nála a görög retorika vitathatatlan nyomait. A közkézen forgó, görög eredetű irodalmi minták hatását kell megállapítanunk a Traianus uralmát kísérő általános, nyugodt boldogság emlegetésekor. Lényeges része lehetett ez a gondolat az esztétikai szabályoknak, mert Menander két helyen is megemlékezik róla: *ἐρεῖς . . . τὰς εὐδαιμονίας τῶν πόλεων* (i. m. 377, 10) majd *τοιγάρτοι καὶ ἀμειβόμεναι αὐτὸν αἱ πόλεις καὶ ἔθνη καὶ γένη καὶ φυλαὶ στεφανοῦμεν, ὑμνοῦμεν* (u. o. 24). E sorok lehettek a szellemi ősei a következő p.-i részeknek: *Testis ipse es, quae in omnium ore laetitia. Non amictus cuiquam, non habitus, quem modo extulerat. Inde resultantia vocibus tecta nihilque tantis clamoribus satis clausum. Quis tunc non e vestigio suo exiluit, quis exiluisse sensit* (73, 1—2). Estne verum, quod . . . clamavimus: 'O nos felices'? Quid enim felicius nobis? (74, 4). Az átkölcsönzött formákba azonban elismerésreméltó leleményességgel tudott P. egyéni szint is adni. Kétségtelenül szellemes pl. az „általános öröm“ motívumának fokozása: *Quanto nunc dive Nerva gaudio frueris, cum vides esse optimum et dici, quem tamquam optimum elegisti! quam laetum tibi, quod comparatus filio tuo vinceris* (89, 1). Hirtelen arra gondolunk az összehasonlítás olvasásakor, hogy P. talán mégis rászánja magát egy *τελειότητα σύγκρισις*-re, de nem jut túl most sem a konvencionális tömjénezésen. Valószínűleg a hosszúra nyúlt terjedelem tartotta vissza attól, hogy beszéde kereteit egy részletező összevetéssel még jobban kitágítsa.

c) *Privata gratiarum actio* (c. 90—93).

A görög elméletek a λόγος βασιλικός-ban nem tesznek említést arról a magánjellegű részletről, amelyben a panegyrista a maga nevében szól az ünnepelt fejedelemhez. Görög háttere — az elméleti irodalmat illetően — ennek a részletnek nem volt. Maga P. így emlékezik meg róla: Quia in consuetudinem vertit, ut consules publica gratiarum actione perlata suo quoque nomine, quantum debeant principi, profiteantur . . (90, 3.)

Ez a három fejezet tehát nem a maga egészében, hanem egyes részletek kidolgozásában ad alkalmat a görög kompendiumokkal való összehasonlításra. Feltűnően gyakori bennük a σύγκρισις alkalmazása: Utrumque nostrum ille optimi cuiusque spoliator et carnifex stragibus amicorum et in proximum iacto fulmine adflaverat . . . sicut nunc spes gaudiumque ita tunc communis nobis dolor et metus erat (90, 5). A konklúzióban újra megcsendül a már említett εὐδαιμονία gondolata, amely egyébként ünnepélyes crescendo-ját fogja adni az egész kis részletnek. Az összehasonlítás folytatódik a megszokott hangnemben: tantum inter te et illos principes interest. A korábbi idők bús emléke lengi át szavait akkor is, mikor felszabadult lélekkel ujjong fel: nullum periculum, nullus ex principe metus consulares animos debilitat et frangit . . . Manet, manebitque honori veneratio (93, 1). Sőt találunk ebben a részletben egy olyan dicsőítő motívumot, amit Menander a bevezetésben ajánl a panegyristának. Itt veti fel u. i. a szofista, hogy Homeros, Orpheus, Kalliope vagy a múzsák μόλις ἂν πρὸς ἄξιαν τῆς ὑποθέσεως εἰπεῖν ἐδυνήθησαν (i. m. 369, 8). Ezt a szerénykedésbe öltöztetett magasztalási módszert használja fel beszéde végén P. is: Ullamne tibi pro beneficiis referre gratiam parem possemus (93, 3). De nem felejtkezik meg az udvarias P. arról sem, hogy a saját örömének konvencionális kifejezése is újabb hódolat legyen. Szónoki találékonysága itt sem hagyja cserben, sőt a legnagyobbakra emlékeztető elmésséggel sző bele háladása egy hagyományos gondolatot, de olyan eredeti beállítá-

tásban, olyan leleményes átalakításban, hogy laikus hallgatóság abban fel nem ismerhette a görög importot. A befejezés megszerkesztésére ajánlja ugyanis a görög esztétika többek közt: *ἐρεῖς . . . διὰ πλήρεις ἐορτῶν καὶ πανηγύρεων αἱ πόλεις* (Men. i. m. 377, 10. 12). P. átdolgozásában így fest ez a motívum: *lam quod ei nos potissimum mensi attribuisti, quem tuus natalis exornat, quam pulchrum nobis, quibus edicto, quibus spectaculo celebrare continget diem illum triplici gaudio laetum, qui principem abstulit pessimum, dedit optimum, meliorem optimo genuit! . . . nos inter secunda omina et vota certantia, quae praesenti tibi conferentur, vehemur alacres et incerti, ex utra parte maior auribus nostris accadat clamor* (92, 4—5). Azt a célt, amit a görög mesterek az *εὐδαιμονία* ünneplésétől vártak, P. — határozottan állíthatjuk — elérte. Boldogságának minden fénysugara Traianusra; mint ennek kútfejére és zálogára verődik vissza.

3. Peroratio (c. 94—95).

Már az előbbieken rámutattunk arra, hogy P. a szó-kás befejezésnek több motívumát felhasználta egy-egy tett ünneplésével kapcsolatban. S ha ehhez hozzávesszük még azt is, hogy szónokunk az elméleti paradigmákban adott szempontok közül sem alkalmazza valamennyit (a birodalom szerencsés helyzete a jelen uralom idején, a városok felvirág-zása, az ipar és kereskedelem biztonsága, a földművelés fel-lendülése, a vallásos érzés gyarapodása Men. i. m. 377, 11—24) megértjük, hogy miért sikerült ilyen rövidre a befejezés.

Nincs a beszédnek még két fejezete, amelybe annyi kölcsönzött elem volna belesűrítve, mint a peroratióba. Konkrét mondanivalója a szónoknak itt már nem volt. Az általános sallangokat, a végső hódolásnak hatásos kereteit pedig ki-dolgozták már a görög szofisták. Nem is tér el P. ettől a jól bevált és szankcionált normától, legfeljebb csak abban, hogy néhányat az előbbi fordulatok közül elhelyez még a befejezés sajátos gondolatai között. Ilyenek néhány. *σύνκρισις*: *Audisti, quae malo principi precabamur* (94, 2) . . . *praeter-*

itūs est a pessimo principe, qui praeteriri ab optimo non poterat (94, 3) . . . in tantum diligo optimum principem, in quantum invisus pessimo fui (95, 4). Ezekben már újra fellelevenedett az *ἐπωνυμία* motivuma, amit megtalálunk még a következőben is: Tu (Iuppiter) clara iudicii tui signa misisti, cum proficiscenti ad exercitum tuo nomine, tuo honore (i. e. Imperatore) cessisti (94, 4).

Ezek előrebocsátása után pedig úgy jellemezhetjük a 94. fejezetet, hogy az nem más, mint két azonos tartalmú görög utasítás variálása. A peroratio uralkodó gondolata az irodalmi példatárak szerint a panegyrista fohásza az égiekhez a fejedelem érdekében: *τίνας εὐχὰς εὐχεσθαι δεῖ τῷ κρείττονι τὰς πόλεις ἢ ὑπὲρ βασιλέως αἰεὶ; τί δὲ μείζον αἰτεῖν παρὰ τῶν θεῶν ἢ βασιλέα σῶζεσθαι*. S legvégül is ezt az óhaját hangsúlyozza a szofista: . . . *εὐχὴν ἐρεῖς αὐτῶν παρὰ θεοῦ εἰς μῆκιστον χρόνον προελθεῖν τὴν βασιλείαν, διαδοθῆναι εἰς παῖδας, παραδοθῆναι τῷ γένει* (Men. i. m. 377, 20. 28). Az egész beszéd folyamán alig tapasztaltuk a görög mintáknak olyan nagyfokú követését, mint a jelen fejezetben. Nemcsak a vezérgondolat, hanem a részletezése is a mesterek terve szerint készült: In fine orationis praesides custodesque imperii divos . . . ac te praecipue Capitoline Iuppiter, precor, ut beneficiis tuis faveas tantisque muneribus addas perpetuitatem . . . exaudi, quae . . . optamus: . . . simplex cunctaque ista complexum omnium votum est, salus principis (94, 1. 2). Quo maiore fiducia . . . oro et obtestor . . . primum ut illum nepotibus nostris ac pronepotibus serves, deinde ut quandoque successorem ei tribuas, quem genuerit, quem formaverit similemque fecerit adoptato, aut, . . . in consilio sis eligenti monstresque aliquem, quem adoptari in Capitolio deceat (94, 5).

A beszéd ezzel tulajdonképen be is fejeződik a vázlatok szerint. P. azonban most a senatorok felé fordul és köszönetet mond nekik is consuli kinevezéséért. A váratlan fordulatot különösnek találjuk, de csak a helyzete miatt. Maga a tény, a hallgatóság dicsérete jólismert tétele volt a görög szónoklattannak. Aristoteles veti ezt fel (bár a prooemiumban):

ἐν τοῖς ἐπιδεικτικοῖς οἰεσθαι δεῖ ποιεῖν συνεπαινέσθαι τὸν ἀκροατὴν, ἢ αὐτὸν ἢ γένος ἢ ἐπιτηδεύματα αὐτοῦ ἢ ἁμῶς γέ πως (Rhet. III 15, 1415b 28). Az általános szokás mellett ez a passzus magyarázza meg az utolsó fejezetet, amelynek kidolgozásához egyben a vezérelvet is megadta: Vobis, patres conscripti, quantum debeam, publicis etiam monumentis continetur. Vos mihi in tribunatu quietis, in praetura modestiae, vos in . . . officiis, . . . cum fidei, tum constantiae antiquissimum testimonium perhibuistis. Vos proxime destinationem consulatus mei . . . acclamationibus adprobavistis. Vos modo favete huic proposito (95, 1. 2. 3). Hálas tiszteletének kifejezésével (reverentiae vestrae . . . semper inserviam 95, 5) fejezi be a szónok a római irodalom legnagyobbbszabású panegyricusát.

*

Bacchylides Pindarossal vitatkozva védelmére kel a görög irodalomban olyan általánossá vált *μῦθοις τῶν ἀρχαίων* elvnek: ἕτερος ἐξ ἑτέρου σοφὸς τό τε πάλαι τό τε νῦν (fr. 14, 1). Az irodalmi szabályoknak ez a tisztelete, a „vetustatis fides, ab hominibus magnis praeceptorum loco ficta”⁸⁶ az ókorban olyan kötelező erővel érvényesült, annyira szigorú, irányító művészi normává emelkedett, hogy érvényesülése a műalkotás értékének fokmérője lett. Stemplinger vizsgálatai mutatják, hogy az antik kritika ezektől a tévyszerűen kidolgozott szabályoktól várta azt, hogy a szónok mentes marad a fantázia káros túlzásaitól vagy a művészietlen gondolatok, sikerületlen hasonlatok és egyéb hatásrontó fogyatékoságoktól.

P. erediségéről ítéletet mondvá pedig mindez döntő fontossággal bír. Ne keressük nála a „*νέα ὁδός*” követését mai értelemben, hanem korának felfogása szerint. Ez pedig az önállóságot azzal mérte, hogy mennyiben törekedett a szerző „*vetustis novitatem dare*”⁸⁷. S ilyen értelemben van igaza Vergiliusnak is, aki állítja magáról: „*saltus sequamur intactos*”

⁸⁶ Quint. instit. or. XII 4, 2.

⁸⁷ Plinius Sec. nat. hist. praef. 12. Terentius és Plautus darabjairól is tudjuk, hogy fabula nova-ként szerepelt az a komédia, amely még nem volt előbb latinra lefordítva.

(Georg. III 40). S bár a berni scholionok megjegyzik ezzel kapcsolatban, hogy Hesiodos, Nikandros stb. is művelték már előtte ezt a *γένος*-t, azonban — hangzik a kiigazítás — „intactos ad Romanos rettulit, quia nullus scripsit”⁸⁸. Ebből pedig P.-ra vonatkozólag szükségképen következik, hogy — ha panegyricusának sikeréből részt kérnek az irodalmi minták — a felelősséget is közösen kell vállalniok a kifogásokért. Ilyenek Schanz szerint: „Die Rede ist ein höchst unerfreuliches Produkt; der aufgedunsene überladene Stil ermüdet; die grossen Schmeicheleien, die Traian gespendet werden, denen auf der anderen Seite ein unedler Hass gegen Domitian . . . gegenüber steht, widern uns an”⁸⁹. Hasonlóképen az „überladener Prunkstil“-t kárhóztatja Klotz is (i. m. 289). Sőt már Macrobius is érezte ezt panegyricusunkban: „pingue et floridum (genus) in quo Plinius Secundus . . . luxuriatur”⁹⁰.

S ez tényleg igaz is. A vádlóknak, azonban tekintetbe kell venniök azt a fontos enyhítő körülményt, hogy P. beszédét Traianushoz intézte. Ahhoz a fejedelemhez, akiről a történetírás is a legteljesebb elismeréssel nyilatkozik: „Augustus köztársasága után ime Traianusé, s mennyivel több joggal viselte ez utóbbi a köztársaság nevet”. (V. ö. Ferrero i. m. 636). De maradjunk a panegyricus görög mestereinél: Az ő encomiumaik és elméleteik befolyásolták szónokunkat gondolati tartalomban és külsőségekben egyaránt. S hódolatának meg is van az erkölcsi alapja. Ha u. i. Isokrates egekig magasztalhatott egy kalandor szerencsefit, Euagorast, mennyivel több joggal fonhatott P. gloriolát az „optimus princeps” homloka köré!

⁸⁸ Stemplinger i. m. 137.

⁸⁹ Iwan Müller: Handbuch. VIII 2, 661.

⁹⁰ Libri saturnalia V 7.

Irodalom.

1. *Aristoteles: Τέχνη ῥητορική.* ed. I. Bekker. Berolini 1831.
2. *G. Barner:* Comparantur inter se Graeci de regentium hominum virtutibus auctores. (Diss.) Marpurgi, Cattorum 1889.
3. *Th. Birt:* Alexander der Grosse und das Weltgriechentum. 3. Aufl. Leipzig. 1928.
4. *Th. Birt:* Römische Charakterköpfe. 7 Aufl. Leipzig 1926.
5. *M. T. Cicero:* Die inventiones I—II. ed. E. Stroebel. Lipsiae 1925.
6. [*M. T. Cicero*]: Libri ad Herennium IV. ed. F. Marx. U. o.
7. *M. T. Cicero:* De oratore I—III. ed. G. Friedrich. U. o.
8. *Demosthenes:* Orationes II. ed. Fr. Blass. Lipsiae 1888.
9. *Dionysios Hal.:* Opuscula I—II. ed. H. Usener—L. Radermacher. Lipsiae 1899, 1933.
10. *A. v. Domaszewski:* Geschichte der römischen Kaiser I—II. Leipzig 1909.
11. *Fr. Dornseiff:* Literarische Verwendung des Beispiels. (Bibliothek Warburg. Vorträge 1924—25.) Leipzig 1927.
12. *G. Ferrero—C. Barbagallo—W. Weisser:* Das alte Rom. Stuttgart 1927.
13. *G. Fraustadt:* Encomiorum in litteris Graecis usque ad Romanam aetatem historia. (Diss.) Lipsiae 1909.
14. *J. Geffcken:* Griechische Literaturgeschichte. I. Text. I. Anmerkungen. (Bibliothek der klass. Altertumswissenschaft. IV. B.) Heidelberg 1926.
15. *St. Gsell:* Essai sur le règne de l'empereur Domitien. Paris 1894.
16. *H. Gomperz:* Sophistik u. Rhetorik. Leipzig u. Berlin 1912.
17. *Isokrates:* Orationes I—II. ed. G. E. Benseler—Fr. Blass. Lipsiae 1913, 1927.
18. *K. Jost:* Das Beispiel und Vorbild der Vorfahren bei den attischen Rednern und Geschichtschreibern bis Demosthenes. (Rhetorische Studien) Paderborn 1936.
19. *D. I. Iuvenalis:* Saturarum libr. V. ed. L. Friedlaender, Leipzig 1895.

20. O. Kehding: Des panegyricis Latinis capita IV. (Diss) Marpurgi, Cattorum 1899.

21. A. Klotz: Geschichte der römischen Literatur. (Die Handbibliothek des Philologen) Bielefeld u. Leipzig 1930.

22. Macrobius: Saturnaliorum libr. VIII. ed. Fr. Eyssenhardt. Lipsiae 1893.

23. M. V. Martialis: Epigrammaton libr. XIV. ed. L. Friedlaender. Leipzig 1886.

24. P. Morillot: De Plinii Minoris eloquentia (Diss) Gratianopoli 1888.

25. J. Morr: Die Lobrede des jüng. Plinius und die erste Königsrede des Dion von Prusa (Jahresbericht des k. k. Staatsgymn. in Troppau für das Schuljahr 1914/15). Troppau 1915.

26. W. Otto: Zur Lebensgeschichte des jüng. Plinius (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften). München 1919.

27. Pauly—Wissowa: Realencyclopädie der class. Altertumswissenschaft. I. 2. Stuttgart 1894.

28. C. Plini Caec. Secundj epist. libr. IX. Panegyricus. ed. R. C. Kunkula. Lipsiae 1923.

29. M. Fabi Quintiliani institutionis oratoriae libr. XII. ed. L. Radermacher. Lipsiae 1907.

30. Rhetores Graeci I—II—III. ed. L. Spengel. Lipsiae 1853, 1854, 1856.

31. M. Schanz—C. Hosius: Geschichte der röm. Literatur. (Handbuch der Altertumswissenschaft. VII. 2) 4. Aufl. München 1935.

32. E. Stemplinger: Das Plagiat in der griech. Literatur. Leipzig u. Berlin 1912.

33. C. Suetonius Tranquillus: De vita Caesarum libr. VIII. ed. C. L. Roth. Lipsiae 1904.

34. Szabó Árpád: Horatius és a hellenisztikus irodalomtudomány. (Egyet. Phil. Közöny 59. évf. 225—54). Bp. 1935.

35. R. Volkmann: Die Rhetorik der Griechen u. Römer. 2. Aufl. Leipzig 1885.

36. U. Wilcken: Alexander der Grosse. Leipzig 1931.

Életrajz.

1911 okt. 19-én születtem Sátoraljaujhelyen. Az érettségi bizonyítványt 1931 júniusában szereztem meg a kecskeméti kegyesrendi gimnáziumban. A szegedi m. kir. Ferencz József Tudományegyetemnek 1931 szept.—1935 máj.-ig voltam hallgatója, ahol classica-philologiai és történelmi előadásokat hallgattam. Tanári alapvizsgát tettem 1933 májusában latinból és történelemből, 1933 novemberében pedig görögből. 1934 nyarán Ausztriában voltam tanulmányúton. Szakvizsgát 1935 szeptemberében tettem latinból és történelemből. A tanári oklevelet pedig 1936 márciusában szereztem meg. 1935 szept. óta a Classica-Philologiai Intézetben könyvtárosi teendőket végzek. Az 1936/37 tanévre a nevezett Intézethez kötött belföldi tudományos kutató ösztöndíjat kaptam, s ott dr. Förster Aurél egyet. tanár, az Intézet igazgatója irányítása mellett összehasonlító retorikai forráskutatással foglalkozom, továbbá mint díjtalan egyet. gyakornok az Intézet adminisztrációját látom el.

Tartalomjegyzék.

I. Bevezetés	3
II. A beszéd analízise	13
1. Exordium	13
2. Tractatio	16
a) Az ifjúkor	17
b) A férfikor	27
α) Háborús évek	27
β) Békeévek	41
δικαιοσύνη dicsérete	51
σωφροσύνη „	66
φρόνησις „	70
σέβασις alkalmazása	71
Egyéb motívumok	80
c) Privata gratiarum actio	88
3. Peroratio	89

X 44182

W.S., 40

XB 54568

DISSERTATIONES
SODALIIUM SEMINARII PHILOLOGICI
UNIVERSITATIS LITTERARUM REGIAE HUNGARICAE
FRANCISCO-IOSEPHINAE

NOVA SERIES

- I. De Iano Pannonio interprete Graecorum.
Scripsit Ladislaus Juhász. Szegedini
MCMXXVIII.*
- II. Platon Apologiájának történetisége.
Irta Papp János. Szeged, 1933.*
- III. Romulus Amasaeus. Egy bolognai humanista
magyar összeköttetései a XVI. század elején.
Irta Révész Mária. Szeged, 1933.*
- IV. Plinius panegyricusa és a görög retorikai
elméletek. Irta Visy József. Szeged, 1936.*